

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
ННІ природничо–математичних, медико–біологічних наук та
інформаційних технологій
Кафедра географії, туризму та спорту

Освітня програма: Середня освіта (Географія)
Спеціальність: 014 Середня освіта (Географія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

Український туризм в умовах війни: особливості розвитку та роль у
патріотичному вихованні на уроках географії

студента **Перевери Валентина Володимировича**

Науковий керівник: **Філоненко Ірина Миколаївна**,
доцент кафедри географії, туризму та спорту географії,
туризму та спорту

Рецензенти: канд. геогр. наук, доц. Афоніна О.О.
канд. геогр. наук, доц. Безпала О.В.

Допущено до захисту 05.12. 2025 року

Завідувач кафедри **Микола БАРАНОВСЬКИЙ**

АНОТАЦІЯ

Перевера В.В. «Український туризм в умовах війни: особливості розвитку та роль у патріотичному вихованні на уроках географії», кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр зі спеціальності 014 Середня освіта Географія Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, 2025 р.

Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи 87 с., у тому числі 23 рисунки і 1 таблиця. Список використаних джерел містить 76 найменувань.

Об'єкт дослідження – український туризм.

Предмет дослідження – особливості розвитку туризму під час війни та його роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління на уроках географії.

Магістерська робота присвячена дослідженню українського туризму, особливостей його розвитку під час війни та ролі у патріотичному вихованні на уроках географії. В роботі здійснено аналіз особливостей розвитку українського туризму під час війни, проведено оцінку ролі внутрішнього туризму для українського суспільства, з'ясувано освітній та виховний потенціал тематики туризму в шкільному курсі географії.

Практичне значення роботи: Результати дослідження можуть бути застосовані для викладання туристичної тематики шкільного курсу географії, для всебічного розвитку учнів та виховання патріотизму. Можливим є використання здобутих умовиводів дослідження для подальшого більш глибокого чи вузькоспеціалізованого дослідження українського туризму в подальшому.

Ключові слова: туризм, український туризм, війна, патріотичне виховання, географія.

ANNOTATION

Perevera V.V. "Ukrainian tourism in wartime conditions: features of development and role in patriotic education in geography lessons", qualification work for the degree of Master in the specialty 014 Secondary education Geography Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Nizhyn, 2025

The master's thesis consists of an introduction, four chapters, conclusions, a list of sources used. The total volume of the work is 87 p., including 23 figures and 1 table. The list of sources used contains 76 items.

The object of research is Ukrainian tourism.

The master's thesis is devoted to the study of Ukrainian tourism, the features of its development during the war and the role in patriotic education in geography lessons. The work analyzes the features of the development of Ukrainian tourism during the war, assesses the role of domestic tourism for Ukrainian society, and clarifies the educational and educational potential of the tourism topic in the school geography course.

Practical significance of the work: The results of the study can be used for teaching the tourism topic of the school geography course, for the comprehensive development of students and the education of patriotism. It is possible to use the conclusions of the study for further deeper or highly specialized research of Ukrainian tourism in the future.

Keywords: tourism, Ukrainian tourism, war, patriotic education, geography.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОГО ТУРИЗМУ ТА МЕТОДИКА ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1 Сутність туризму, його місце й роль в економіці, суспільстві, популяризації культурної та природної спадщини	7
1.2 Туристичні маршрути, як засіб національного єднання.....	13
1.3 Методичні підходи дослідження українського туризму в умовах війни, як важливого сегменту економіки та складової навчально-виховного процесу..	24
Висновки до розділу 1	26
Розділ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	27
2.1 Вплив військових дій на туристичну інфраструктуру та використання туристичні ресурсів.....	27
2.2. Зміни географії туристичних маршрутів та їх адаптація до сучасних умов	31
2.3. Приклади туристичних ініціатив у регіонах, не охоплених активними бойовими діями	37
Висновки до розділу 2	42
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ВНУТРІШНЬОГО ТУРИЗМУ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	43
3.1. Збереження культурної спадщини через туристичну активність	43
3.2. Підтримка економіки регіонів через розвиток туризму.....	48
3.3 Створення нових туристичних продуктів із патріотичним акцентом	53
Висновки до розділу 3	57
РОЗДІЛ 4. ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЧЕРЕЗ ТУРИЗМ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ.....	58
4.1. Освітній та виховний потенціал українського туризму.....	58
4.2. Організація екскурсій та віртуальних подорожей як частина освітнього процесу	62
4.3. Проведення уроків із застосуванням туристичної тематики.....	66
Висновки до розділу 4	73
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	77

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах повномасштабної війни, розв'язаної росією проти України, питання збереження національної ідентичності, патріотичного виховання молоді та підтримки внутрішнього туризму набувають особливого значення. Туризм, як важлива складова культурного, економічного та освітнього простору, продовжує відігравати роль не лише у формуванні економічної стійкості регіонів, а й у зміцненні національної свідомості. В умовах бойових дій внутрішній туризм трансформується, пристосовується до нових реалій, зокрема через розвиток безпечних маршрутів, волонтерських ініціатив та патріотичних екскурсій.

Особливе значення в цьому контексті має географічна освіта, адже саме уроки географії дозволяють учням не лише ознайомитися з туристичними ресурсами України, а й формувати усвідомлення краси й цінності рідної землі, що є основою патріотизму. Вивчення особливостей розвитку туризму в умовах війни через призму шкільної освіти сприяє вихованню громадянської позиції, поваги до героїзму українського народу та розуміння ролі кожного у відбудові держави.

Таким чином, дослідження ролі туризму як чинника патріотичного виховання в умовах війни є надзвичайно актуальним і має як теоретичне, так і практичне значення для сфери освіти, культури та національної безпеки.

Об'єктом дослідження магістерської роботи є український туризм, а **предметом** – особливості розвитку туризму під час війни та його роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління на уроках географії.

Метою дослідження кваліфікаційної роботи є детальне вивчення українського туризму, з'ясування особливостей його розвитку під час війни та визначення ролі туристичної тематики у патріотичному вихованні дітей на уроках географії.

Для досягнення поставленої мети сформовані наступні **завдання**:

- проаналізувати сутність туризму, його місце й роль в економіці, суспільстві, популяризації культурної та природної спадщини;

- вивчити туристичні маршрути, як засіб національного єднання;
- розробити методичні підходи дослідження українського туризму в умовах війни, як важливого сегменту економіки та складової навчально-виховного процесу;
- дослідити вплив військових дій на туристичну інфраструктуру;
- визначити зміни географії туристичних маршрутів та їх адаптація до сучасних умов;
- охарактеризувати приклади туристичних ініціатив у регіонах, не охоплених активними бойовими діями;
- вивчити роль туристичної активності для збереження культурної спадщини;
- здійснити огляд нових туристичних продуктів із патріотичним акцентом;
- визначити значення розвитку туризму для економіки регіону;
- з'ясувати освітній та виховний потенціал українського туризму;
- розглянути особливості організації екскурсій та віртуальних подорожей як частини освітнього процесу;
- розробити конспект уроку та підібрати методики для навчального процесу із застосуванням туристичної тематики.

Методи дослідження та джерельна база. Для якісного та глибокого аналізу туризму в Україні під час повномасштабної війни, як важливого сегменту економіки та складової навчально-виховного процесу нами було використано низку загальнонаукових та географічних методів дослідження, а саме: літературний, пошуковий, аналіз, синтез, порівняльно-описовий, математичний, статистичний, графічний, картографічний.

Інформаційну основу для розділу 1 «Загальна характеристика українського туризму та методика його дослідження» склали наукові напрацювання таких авторів: Александрова С.А., Богдан Н.М., Нохріна Л.А. [1], Бейдик О.О. [5], Богданова Ж.А. [6], Гордієнко К.Д. [14], Джинджоян В.В., Горожанкіна Н.А., Бойко З.В. [15], Кулиняк І.Я., Дзюба А.В., Стрілецька О.В. [33], Лебідь С.Г.,

Сербулова Н.А. [34], Любіцева О.О. [35], Мальська М.П., Худо В.В., Цибулих В.І. [36], Уварова Г.Ш., Ландишева Є.В. [67]. Також використані матеріали з офіційного сайту Верховної Ради України [11] та Державного агентства розвитку туризму [66].

Для проведення дослідження в розділі 2 «Особливості розвитку туризму в умовах війни» були використані матеріали: Балабаниць А.В. [4], Лебідь С.Г., Сербулова Н.А. [34]. Та проаналізовано електронні джерела інформації Державного агентства розвитку туризму [11; 17; 37; 55], Державної служби статистики України [59], Київської школи економіки [23], порталу Туризм ООН [27].

Щоб з'ясувати роль внутрішнього туризму для українського суспільства в 3 розділі кваліфікаційної роботи було вивчено наукові розробки: Крупа І.П. [32], Поливач К.А. [50], Фалько Є.А., Матейчук В.В. [71], Хоминець П.А. [74]. Крім того, для цілісного дослідження були використані матеріали урядової платформи UNITED24 [9], Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) [45], Державної служби статистики України [58] та Державного агентства розвитку туризму [63].

Вивчення патріотичного виховання через туризм на уроках географії в 4 розділі магістерської роботи здійснювалося на основі аналізу робіт: Балабаниць А.В. [4], Бугрій В.С. [8], Дробін А.А. [17], Коваленко О.В. [28], Костриця М.Ю., Обозний В.В. [29; 30], Надтока О.Ф., Топузов О.М. [41]. Також використовувалися матеріали офіційного порталу Міністерства освіти і науки України [24; 39; 40].

Наукова новизна. Суттєвими надбаннями даної кваліфікаційної роботи є:

- аналіз особливостей розвитку українського туризму під час війни;
- оцінка ролі внутрішнього туризму для українського суспільства;
- з'ясування освітнього та виховного потенціалу тематики туризму в шкільному курсі географії.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження даної магістерської роботи можуть бути використані для складання

стратегії розвитку українського туризму під час війни чи післявоєнний період. Також можуть бути застосовані для викладання туристичної тематики шкільного курсу географії, для всебічного розвитку учнів та виховання патріотизму. Можливим є використання здобутих умовиводів роботи для подальшого більш глибокого чи вузькоспеціалізованого дослідження українського туризму в подальшому.

Особистий внесок автора. Полягає у дельному аналізі особливостей розвитку туризму в умовах війни, з'ясування впливу військових дій на туризм та туристичну інфраструктуру. Також вагомим внеском є з'ясування ролі внутрішнього туризму для українського суспільства. Обґрунтуванні освітнього та виховного потенціалу українського туризму, розробці уроку та можливих методів вивчення туризму в шкільному курсі географії, що сприятиме всебічному розвитку учнів та виховання в них патріотизму.

Апробація результатів роботи. Результати дослідження магістерської роботи були частково висвітлені III Всеукраїнській науково-практичній конференції (до 220-річчя заснування Ніжинської вищої школи) (м. Ніжин, 17 квітня 2025 року).

Публікації.

Публікації. За темою дослідження опубліковано 2 наукові праці:

1. Перевера В.В. Використання патріотичного потенціалу внутрішнього туризму для формування національної свідомості на уроках географії. Вісник студентського наукового товариства. 2025. Вип. 33. С. 30-33.

2. Перевера В.В. особливості розвитку українського туризму в умовах війни. Молодь у географічній науці (до 220-річчя заснування Ніжинської вищої школи). (м. Ніжин, 17 квітня 2025 р.). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2025. С. 46-48.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОГО ТУРИЗМУ ТА МЕТОДИКА ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Сутність туризму, його місце й роль в економіці, суспільстві, популяризації культурної та природної спадщини

Глобалізація сучасного світу вплинула на розвиток та видозміну багатьох сфер суспільного, економічного та політичного життя. Однією з таких є туризм, котрий з приходом ХХІ століття став відігравати все більшу роль.

Нині існує кілька трактувань поняття «туризм». Перше обґрунтоване визначення було надане в 1945 році Організацією об'єднаних націй (ООН), за котрим туризм, це активний відпочинок, що пов'язаний із зміцненням фізичного та психологічного здоров'я, розвитком особистості за межами її постійного місця проживання. Пізніше ООН склали більш розгорнуте розуміння терміну, а саме туризм, це здійснення подорожі людиною за межі місць її постійного перебування на період не більше року з метою відпочинку, налагодження ділових зв'язків чи отримання нового досвіду [33, с. 356].

Всесвітня туристична організація (ВТО) подає термін туризм, як подорож з метою активного відпочинку у вільний від основної діяльності час [34, с. 70].

В Україні туристичну діяльність регулює Закон України «Про туризм» згідно котрого туризм, це тимчасовий виїзд особи з постійного місця проживання з метою оздоровлення, пізнання нового, в ділових і професійних справах тощо, без здійснення діяльності, що передбачає оплату праці даної особи [20].

В науковій літературі також існує різне трактування поняття «туризм». Так Бейдик О.О. подає таке розуміння терміну: «Туризм – це вид масових подорожей і відпочинку, спрямований на знайомство з навколишнім середовищем, суспільним чи природним» [5, с. 104].

За Богдановою Ж.А. туризм, з одного боку, є діяльністю людини (споживача туристичних послуг), спрямованою на задоволення потреб у відпочинку, лікуванні, пізнанні, ділових та інших цілях, пов'язаною з тимчасовим переміщенням з місця постійного проживання та створенням низки соціально-економічних відносин. З іншого боку, туризм виступає як форма бізнесу,

орієнтована на отримання прибутку шляхом організації та забезпечення відпочинку інших людей [6, с. 197].

Гордієнко К.Д. подає два розуміння, перше: туризм, це тимчасове переміщення людини з місця постійного проживання з метою оздоровлення, пізнання, професійної чи ділової діяльності або іншої ціни, без зайнятості оплачуваної; друге: туризм – це діяльність людей, які подорожують і перебувають у місцях за межами свого звичного середовища, протягом періоду від 24 годин до одного року, без одержання плати за діяльність на місці перебування [14, с. 312].

Туризм, як форму рекреації, яка забезпечує виїзд за межі постійного місця мешкання та активний відпочинок, під час якого здійснюється відновлення працездатності, з оздоровчою, пізнавальною, спортивною та культурно-розвивальною метою подає у своїх працях Мальська М.П. [36, с. 21]. Сокол Т.Г. розуміє туризм, як сферу людської діяльності, котра пов'язана з мандрівками і подорожами, що виконують культурні, політичні та економічні функції. Що відбуваються як на особистісному, так і суспільному рівні [57, с. 81]. Цопа Н.В. надає визначення туризму, як явища, що тісно пов'язане з елементами туристично комплексу, наприклад туристичної інфраструктури [76, с. 9].

Аналіз визначень поняття «туризм» міжнародних організацій, українського законодавства та науковців дозволяє нам вивести власне розуміння поняття. Туризм, на нашу думку, це сфера людської діяльності, що пов'язана з виїздом за межі місця постійного проживання, з метою отримання нових вражень та досвіду, відчуттів, емоцій, що дозволяє особистості оздоровитися фізично та ментально. Дана поїздка має тривати понад добу, не бути оплачуваною, адже тоді її можна класифікувати як відрядження. Також особа має користуватися туристичною інфраструктурою на місці перебування, як то тимчасові засоби розміщення, заклади харчування чи взяттям на прокат необхідного спорядження тощо.

Туризм, як явище пройшов довгий шлях становлення, що був пов'язаний із розвитком суспільства. В загальному можна виокремити чотири етапи у розвитку туризму:

1) початковий (з найдавніших часів до середини ХІХ століття) – пов'язаний із виникнення торгівлі, культури та мистецтв, пізнання людиною природи та збільшенням вільного часу від роботи, адже починали розвиватися перші механізовані виробництва;

2) становлення організованого туризму (з середини ХІХ століття до 1914 року) – подальший розвиток виробництв дозволив вивільнити значну частину населення, що дало змогу використати вільний час на подорожі, з'являються перші туристичні організації та туристична інфраструктура (курорти, центри, санаторії тощо). Але туризм в цей період є елітарним видом занять, котрий можуть собі дозволити лише найзаможніші верстви суспільства;

3) розвиток індустрії туризму (з 1914 по 1945 рік) – це буремним період Першої і Другої світових воєн та міжвоєнного періоду, але не зважаючи на це туристична сфера розвивалася. З'являється саме поняття «туризм» та його обґрунтування, розвивається туристична індустрія. Виникає поняття «відпустки» для працюючих, що дає змогу більшій частині населення подорожувати у вільний час. Розширюється географія туристичних подорожей з пізнанням різних країн після встановлення миру;

4) глобалізації та масового туризму (з 1945 року по сьогодні) – зростання якості життя та добробуту населення, зростання частки вільного часу призвело до можливості здійснення туристичних подорожей ще більшої кількості людей. Туристична індустрія активно розвивається, держави приділяють увагу розбудові туристичної інфраструктури, заохоченню до подорожей власних громадян та іноземців. Для багатьох держав туризм стає важливою галуззю поповнення бюджету та представляє їх на міжнародному ринку товарів та послуг [15, с. 9].

В останньому етапі, на нашу думку, є можливим виокремити ще один, а саме «глобального суспільства», що пов'язано з розвитком мережі Інтернет, а

особливо соціальних мереж. Що дало змогу, як ніколи об'єднати людей по всій планеті. Туристичні подорожі стали не лише засобом оздоровлення, отримання вражень тощо, але й інструментом побудови власного бренду чи підвищення свого соціального статусу. Коли особа здійснює туристичну мандрівку, щоб активно продемонструвати своє перебування в цікавих локаціях, країнах, природних місцях у власних соціальних мережах. Такий підхід дає змогу ще більше популяризувати туризм, держави активно розвивають цікаві місця, котрі могли б відвідати особистості з широкою мережею «підписників». В результаті відбувається поширення інформації про унікальні локації, а тому вони приваблюють ще більшу кількість туристів.

Сьогодні туризм є важливою складовою світової економіки та відіграє передову роль в економіці багатьох країн, розвитку суспільства, популяризації культурної та природної спадщини. Він давно перетворився на масове явище, але з застосуванням індивідуального підходу до кожного потенційного туриста.

Культурне значення туризму полягає у тому, що турист не лише цікаво проводить час, але й самовдосконалюється, розширює світогляд, знайомиться з іншими традиціями, звичаями. Подорожі дозволяють духовно збагатитися окремій особистості, але це в цілому дає змогу підвищити культурний рівень населення, зробити його більш толерантним та сприятливішим до відмінностей між людьми у всьому світі.

Туристична діяльність сприяє збереженню історичних та культурних пам'яток, адже вони є значними «магнітами» для рекреантів. А тому на державному та місцевому рівні переймаються підтриманням належного стану своєї історико-культурної спадщини. Такі найвідоміші об'єкти, як Ейфелева вежа (Париж, Франція), Велика китайська стіна (Китай), Колізей (Рим, Італія), Тадж-Махал (Агра, Індія), Макчу-Пікчу (Перу), Піраміди Гізи (Єгипет) щорічно привертають увагу мільйонів туристів, що дає можливість урядам держав підтримувати ці місця в належному стані, здійснювати їх обширну рекламу, що призводить до ще більшої їх популярності. Важливим досягненням туризму в ключі історичних та культурних пам'яток є і зростання обізнаності населення

про історію, звичаї, культурні особливості країн. Для громадян, це привід пишатися надбаннями історії і культури власної держави, що дає змогу посилити патріотичні почуття та любов до рідної землі, а іноземцям сформувати не стереотипне, нове бачення країни, яку вони відвідали [60, с. 12].

Це ж стосується і природних об'єктів, що вже давно стали туристичними візитівками. Сюди можна віднести Великий каньйон (Аризона, США), Язык Троля (Норвегія), Плітвіцькі озера (Хорватія), Фарерські острови (Данія), Печери світлячків (Нова Зеландія), Озеро Браєрс (Італія). Увага рекреантів сприяє збереженню даних природних цікавинок, адже туризм чинить вплив і на екологічну політику країн. Впроваджуються нові закони та екологічні ініціативи, що покликані зберегти природні ландшафти та екосистеми, розширюються мережі заповідників та природних національних парків. Як результат території під юридичною охороною є чистими, підтримується баланс між комплексом природа-людина. Також це сприяє підвищенню екологічної свідомості як місцевих жителів, так і туристів, поліпшується природозахисний стан країни чи певного регіону [48, с. 202].

З економічної точки зору туризм вже давно винесений, як окрема галузь, що приносить країнам колосальні прибутки. За даними оприлюдненими на XXXI конгресі Міжнародної готельної асоціації від 11 до 19% споживчих витрат сучасного населення світу спрямовані на подорожі. Дані витрати посідають третє місце після витрат на їжу та житло, за прогнозами асоціації тенденція до зростання даної частки далі є. А тому можна говорити про ще більший розвиток туризму та піднесення економічної вигоди від ведення туристичного бізнесу в державах [1, с. 23].

Витрати на туристичні послуги відбувається там, де їх виробляють, тобто у країні чи регіоні, що приймає туристів. А тому збільшуються прибутки засобів тимчасового розміщення, харчування, розважальних та оздоровчих центрів. Також туризм чинить позитивний вплив на інші сфери, котрі прямо з ним не пов'язані, як то транспорт, будівництво, комунально-побутове господарство тощо. Відбувається, це завдяки інтенсифікації економічної діяльності,

зростанню попиту на послуги, а тому і надходженню фінансів в регіон чи країну. Особливо сприятливий вплив чинять іноземні туристи, котрі за статистикою витрачають більше, але й ще при цьому стають додатковим надходженням іноземної валюти, що чинить сприятливий вплив на місцеву державну валюту, підтримує її курс.

Розвиток туризму також дозволяє створювати нові робочі місця у сфері послуг, що знижує рівень безробіття, дозволяє задіяному населенню підвищити власні доходи, що сприяє економічно благополуччю регіону чи країни. За даними Міжнародної організації праці (МОП) у сфері туризму зайняті близько 200 млн осіб, що складає 8% від всіх робочих місць у світі. Це означає, що кожен 20-й працюючий зайнятий саме в туризмі, тому можна з впевненістю стверджувати, що туризм є важливою частиною ринку праці [15, с. 120].

Поряд з цим підвищується благоустрій сіл та міст, відроджують народні промисли, популяризуються традиції та звичаї. Тому туризм чинить сприятливий вплив на життя місцевого населення, підвищуючи його доходи, облаштовуючи інфраструктуру, налагоджуючи благоустрій.

Для держави туризм може стати можливістю для подолання нерівності у розвитку різних регіонів, залучення іноземних та вітчизняних інвестицій, що дадуть змогу розвивати і інші сфери, як то промисловість чи сільське господарство. Подолання депресивності окремих частин країн можливе за правильного планування розміщення туристичних центрів та грамотної маркетингової кампанії. Прикладом може слугувати місто Оссуа у Франції в котрому значно зменшувалося населення протягом ХХ століття із-за відтоку молоді у більш розвинені регіони. Влада звернула увагу на ситуацію та почала розбудовувати поряд з містом гірськолижний курорт. Протягом 80-х років ХХ століття були побудовані готелі, туристичні бази, гірськолижні траси, заклади харчування. Була проведена активна реклама нового курорту. Внаслідок цього створилися нові робочі місця, поряд розпочалося будівництво різноманітних промислових підприємств. Нині курорт активно розвивається та приймає значку кількість туристів щорічно, а населення Оссуа зросло на 42% [60, с. 3-5].

Тобто туризм може стати важелем у зменшенні диспропорції розвитку частин країн, що є значною його перевагою. Поряд з тим дана галузь є важливим платником податків. У світі близько 16% податкових надходжень спрямовані саме із сфери туризму, а це становить понад 500 млрд дол США щорічно. Податки дають можливість державі підтримувати на належному рівні соціальну сферу, створювати комфортне життя для незахищених верств населення, покращувати державні послуги, що підвищує рівень життя в цілому.

В світовому масштабі туризм вже давно став фактором успішного економічного, соціального та культурного розвитку держав та регіонів. Особливо тих, де не є можливим активне ведення промислового виробництва чи сільського господарства. У державах промислового розвинутих туризм дозволив створити додаткові робочі місця, розширити свої можливості на міжнародному ринку товарів та послуг. Крім того, багато держав змогли популяризувати власну культуру, традиції та звичаї через туризм, створити сприятливий імідж держави на міжнародній арені. Тому вплив туризму важко переоцінити і на сьогодні він є справді вагомою частиною глобального суспільства. Зважаючи на досить позитивний вплив туризму на економіку, природоохоронне законодавство, збереження культурних та історичних пам'яток Україні слід перейняти досвід зарубіжних країн. Використати переваги адаптуючи до власних умов та врахувати наявні недоліки, що в сукупності дасть можливість українському туризму успішно розвиватися навіть у воєнний чи після воєнний період її історичного розвитку.

1.2 Туристичні маршрути, як засіб національного єднання

Туристичний маршрут, це завчасно спланований шлях або послідовність місць, які відвідують туристи. Він може включати різні локації, об'єкти природи, культурно-історичні пам'ятки, музеї, міста, парки тощо. Туристичний маршрут створюється для полегшення подорожі, забезпечення комфорту та максимального задоволення від мандрівки. Обов'язково мусить бути добре організований та продуманим. Саме тому існує класифікація туристичних

маршрутів: за територією подорожі (регіональний, національний, міжнародний), складом групи (індивідуальний, сімейний, груповий), сезонністю (цілорічний, зимовий, літній тощо), формою організації (самодіяльний, професійний), тривалістю (тур вихідного дня, короткотерміновий, середньо терміновий, довготерміновий), мотивацією (курортний, оздоровчий, культурно-розважальний, діловий, релігійний, етнічний), спосіб пересування (автобусний, пішохідний, морський, річковий, залізничний, комбінований). Більш розширена класифікація туристичних маршрутів представлена на рис. 1.1

Рис. 1.1 Класифікація туристичних маршрутів [35, с. 10]

Туристичний маршрут чітко планується згідно того, яка група за віковим складом, яка мета подорожі учасників, на яку тривалість вони розраховують та яким способом бажають рухатися по маршруту. Також важливою складовою є розробка зупинок, де туристи можуть відвідати цікаві місця, насолодитися культурно-історичними пам'ятками, природними особливостями та відпочити, поїсти. Обов'язковим елементом являється дотримання безпеки відпочивальників, проведення інструктажів з техніки безпеки, адже туристичний маршрут має насамперед задовольнити туриста і ніяким чином йому не зашкодити.

Туристичні маршрути можуть стати потужним інструментом для зміцнення національного об'єднання, сприяючи збереженню спільних цінностей, традицій

і культурної спадщини. Вони здатні допомогти людям краще пізнавати свою країну, відкривати багатство її історії, природи і культури, а також створювати емоційні зв'язки між різними регіонами та громадами.

Найбільш сприятливими з огляду на формування національного єднання громадян є туристично-краєзнавчі маршрути. Туристично-краєзнавчий маршрут, це форма організації подорожі, яка завдяки пізнанню природних, історичних, культурних та соціальних особливостей певної території. Основна мета такого маршруту є ознайомлення туристів з унікальними особливими краєм, його традиціями, природою та історією.

Туристично-краєзнавчі маршрути пролягають на території регіону чи кількох та демонструють особливості їх історико-культурного розвитку, що часто тісно пов'язано з загально державними процесами. Такі тури дають змогу громадянам краще пізнати власний край, зрозуміти його унікальність, самобутність та неповторність.

На території України найбільшою кількістю організованих туристично-краєзнавчих маршрутів виділяються такі регіони, як Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська та Полтавська. Пояснити таку ситуацію можна як віддаленістю, особливо західних областей, від зони бойових дій, промислових зон та збереженням культурно-історичних пам'яток. Загалом саме ці регіони приваблюють найбільшу кількість туристів, а попит породжує пропозицію. Натомість найменша кількість організованих маршрутів зафіксовано в Луганській та Донецькій області, що звісно пояснюється воєнної ситуацією, ще до повномасштабного вторгнення, що не дозволяло туризму в принципі розвиватися. Дані з АР Крим відсутні ще з моменту анексії півострова (рис. 1.2).

українських земель, а тому сприяє національному єднанню. Проте під час повномасштабної війни відвідування прикордонних територій є забороненим із-за безпекових причин.

Україна багата на регіональні особливості: мова, кухня, народні звичаї. Туристичні маршрути здатні познайомити з цими розмаїттями людей з різних регіонів, сприяючи взаємоповазі та інтеграції між абсолютно етнічними та культурними групами. Прикладом може слугувати туристичний маршрут «Гуцульщина», де поряд з історико-культурними та природними об'єктами туристи в змозі познайомитися з місцевими діалектами, спробувати національну кухню, побачити на власні очі звичаї, котрі добре збереглися на території Івано-Франківської області. Даний туристичний маршрут включає: «Скелі Довбуша» (1), Центр спадщини Вигодської вузькоколійки (2), Карпатський трамвай (3), Гошівський монастир (4), Національний заповідник «Давній Галич» (5), місто Яремче та водоспад Пробій (6), місто Коломия і музей Писанки (7), Центр карпатської культури у місті Косів і Національний природний парк Гуцульщина (8), Дністровський каньйон (9), Манявський скит і Манявський водоспад (10), місто Івано-Франківськ (11), село Криворівня (11) (рис. 1.5).

Рис. 1.5 Туристично-краєзнавчий маршрут «Гуцульщина» [66]

Туристично-краєзнавчий маршрут «Бессарабія» дозволяє познайомитися з відмінною культурою ніж в маршруті «Гуцульщина» через значну строкатість національного складу населення Одеської області. Але саме в цьому і є його

перевага, продемонструвати, що незалежно від національності, відмінностей традицій і звичаїв всі ми є українцями, тому даний тур в змозі ще більше об'єднати населення. Туристично-краєзнавчий маршрут «Бессарабія» включає: історичний центр міста Одеса (1), Нижньодністровський національний природний парк (2), Аккерманську фортецю у місті Білгород-Дністровський (3), Дорога вина і маку (4), Дунайський біосферний заповідник та місто Вилкове (5), Національний природний парк «Тузлівські лимани» (6), Етно-парк «Нью-Васюки» (7), курорт державного значення – природні території Куяльницького лиману (8) (рис 1.6). Нажаль, під час повномасштабної війни відпочинок на узбережжі Чорного моря та відвідування пам'яток Одеської області обмежене через постійну ймовірність обстрілів з боку росії.

Рис. 1.6 Туристично-краєзнавчий маршрут «Бессарабія» [66]

Маршрути через Карпати, Полісся, Поділля чи узбережжя Чорного моря допомагають людям побачити спільну красу країни і відчутти гордість за неї. Еко-маршрути також формують усвідомлення важливості охорони довкілля як загальнонаціонального блага. Прикладом таких маршрутів можуть слугувати узбережжя Чорного моря в Херсонській області або Українські Карпати в Закарпатській області.

Херсонська область є частково окупована з початку повномасштабного вторгнення росії в Україні, тому її туристичні маршрути та пам'ятки не доступні для відвідування. Проте не зважаючи на це слід відмітити, що туристично-краєзнавчий маршрут Херсонської області крім узбережжя може також

продемонструвати загальну природну унікальність регіону, в котрому розміщена найбільша пустеля та найбільший незаселений острів Європи. Такий маршрут включає: балки «Байдиха» (1), Олешківські піски (2), місто Нова Каховка (3), Біосферний заповідник «Асканія Нова» (4), острів Джарилгач» (5), рожева затока Сиваш (6), Арабатська стрілка (7), Станіславські скелі (8) (рис. 1.7).

Рис. 1.7 Туристично-краєзнавчий маршрут Херсонщини [66]

Отже, туристичні особливості Херсонської області є досить унікальні і після деокупації регіону, вони можуть внести значний вклад в розвиток туристичної галузі України.

Значним потенціалом у демонстрації природних особливостей рідного краю має Закарпатська область, а саме розміщені на її території Українські Карпати, такий маршрут полягає у відвідуванні Національного природного парку «Зачарований край» (7), Національного природного парку «Синевир» (8), Національного природного парку «Ужанський» (9), Карпатського національного заповіднику (10), термальні джерела Берегівщини (2). А також культурно-історичних об'єктів Ужгородський замок (1), замок «Паланок» (3), фортеця «Сент-Міклош» (4), замок графів Шенборнів (5), крафтове гірське село Кваси (11), мінеральні води міста Свалява та села Поляна (6) (рис.1.8).

Рис. 1.8 Туристично-краєзнавчий маршрут Закарпатської області [66]

Спеціально розроблені маршрути, присвячені видатним постатям, подіям та символам, сприяють формуванню національної ідентичності. Наприклад, маршрути, присвячені Шевченківським місцям чи історії визвольних змагань. Прикладом може слугувати туристично-краєзнавчий маршрут Черкаською областю, що включає Шевченківський національний заповідник (3) та резиденцію Богдана Хмельницького у місті Чигирин (8), а також Національний дендропарк «Софіївка» у місті Умань (1), урочище «Холодний Яр» (2), Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (4), Буцький каньйон (5), Географічний центр України (6), Кам'янський державний історико-культурний заповідник (7) (рис. 1.9).

Рис. 1.9 Туристично-краєзнавчий маршрут Черкащини [66]

Розглянуті туристичні маршрути демонструють особливості регіонів України. Їх можливо і об'єднувати, тобто робити тури по кількох сусідніх областях і таким чином ще більше демонструвати єдність держави. Прикладом може бути зображений туристичний маршрут на рис. 1.9, що проходить по території Київської, Черкаської, Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Рівненської та Житомирської областей і дозволяє продемонструвати найцікавіші об'єкти, а разом і познайомити туристів з особливостями заходу і центру України (рис. 1.10).

Рис. 1.10 Краєзнавчо-туристичний маршрут центральними та західними регіонами України [67, с. 122]

В кожному з туристичних маршрутів є самобутні особливості пов'язані з природою, культурою та історичним розвитком, але при цьому кожен має риси, що і демонструють туристу національну єдність. Відвідувачі з інших регіонів мають змогу доторкнутися до різноманіття українськості, побачити, що незалежно на регіональні відмінності, у всіх є спільні риси.

Проте також слід відмітити, що повномасштабна війна значно ускладнила розвиток туристичних маршрутів та туризму в Україні зокрема. Немає можливості відвідувати туристичні локації тимчасово окупованих областей, таких як Луганська, Донецька, Запорізька, Херсонська та з 2014 року АР Крим. Навіть, якщо регіон є не цілком окупованим, відвідування ділянок, що

контролюються українською владою є дуже небезпечно через постійну ймовірність обстрілу ворогом (рис. 1.11).

Рис. 1.11 Доступність туристичних маршрутів в регіонах України під час повномасштабної війни [66]

Сумська, Харківська, Дніпропетровська, Миколаївська області межують з тимчасово окупованими, а тому відвідування туристичних локацій значно обмежене з безпекових причин. Це ж стосується узбережжя Чорного моря та Одеської області. Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська та Чернігівська області мають спільний кордон з країнами-агресорами, а тому відвідування територій лісових масивів під кордоном є цілком забороненим на решті території діють обмеження.

Найбільшу кількість туристичних маршрутів, розвинену туристичну галузь та найкращу безпекову ситуацію демонструють Закарпатська, Івано-Франківська та Львівська області. Саме ці регіони були лідерами з кількості туристів ще до початку повномасштабної війни. Але після початку бойових дій туристичні потоки спрямувалися саме в ці регіони (рис. 1.11).

Отже, туристичні маршрути здатні об'єднувати націю, піднімати патріотизм та освіченість громадян щодо власного краю. Але значною перешкодою їх успішному розвитку нині є окупація частини областей України, постійна загроза обстрілів з боку ворога та мінна забрудненість території.

1.3 Методичні підходи дослідження українського туризму в умовах війни, як важливого сегменту економіки та складової навчально-виховного процесу

Дослідження українського туризму в умовах війни - досить багатогранне та складне питання, яке варто досліджувати на межі вивчення фізичних, економічних та соціальних дисциплін. Для якісного та глибокого аналізу туризму в Україні під час повномасштабної війни, як важливого сегменту економіки та складової навчально-виховного процесу нами було використано низку загальнонаукових та географічних методів дослідження, а саме: літературний, пошуковий, аналіз, синтез, порівняльно-географічний, описовий, математичний, статистичний, графічний, картографічний.

Алгоритм дослідження українського туризму під час війни, його ролі та впливу на патріотичне виховання на уроках географії наступний:

I етап (теоретичний) полягав зборі необхідної інформації для дослідження. Зокрема було проаналізовано різні підходи до розуміння сутності туризму, його місця і ролі в економіці, суспільстві, популяризації культурної та природної спадщини. Вивчено особливості туристичних маршрутів, як засобів національного єднання. Розроблені методичні підходи та підібрані наукові методи для проведення дослідження. Застосовувалися літературний, пошуковий методи дослідження, а також аналізу та синтезу.

II етап (аналітичний) під час котрого був з'ясований вплив військових дій на туристичну інфраструктуру. А також проаналізовані зміни географії туристичних маршрутів та їх адаптації до сучасних умов. Охарактеризовано приклади туристичних ініціатив у регіонах, котрі не охоплені бойовими діями. Дослідження на даному етапі відбувалося з використанням методів аналізу та синтезу, порівняльно-географічного і графічного.

III етап (концептуальний) на якому здійснювалося вивчення ролі внутрішнього туризму для українського суспільства. Вивчалось питання збереження культурної спадщини через туристичну діяльність. З'ясовувалася роль туризму в підтримці економіки регіону. Здійснювався огляд нових

туристичних продуктів із патріотичним акцентом. Застосовувалися наукові методи: математичний, статистичний, графічний, картографічний.

IV етап (конструктивний) полягав у застосуванні набутих знань під час проведення дослідження для розгляду патріотичного виховання через туризм на уроках географії. З'ясований освітній та виховний потенціал українського туризму. Розглянуто організацію екскурсій та віртуальних подорожей як частини освітнього процесу. Розроблено конспект уроку та підібрані методи проведення уроків із застосуванням туристичної тематики. На даному етапі дослідження спиралося на розроблену нормативну базу Міністерства освіти і науки України.

Висновки до розділу 1

У зв'язку з позитивним впливом туристичної сфери на економічний розвиток, охорону довкілля, а також на збереження культурної та історичної спадщини, Україна має значний потенціал для впровадження успішних міжнародних практик у сфері туризму. Однак при цьому необхідно не просто копіювати зарубіжний досвід, а глибоко осмислювати його й адаптувати до вітчизняних умов. Це передбачає врахування поточних викликів, зокрема спричинених воєнними діями, а також унікальних соціально-культурних, географічних та економічних особливостей країни. Такий підхід сприятиме не лише відновленню галузі, а й її сталому розвитку як під час воєнного стану, так і в період післявоєнної відбудови.

Туристичні маршрути відіграють важливу роль у формуванні національної ідентичності, зміцненні патріотичних почуттів, а також у підвищенні культурного рівня й обізнаності громадян про історію та унікальність власної країни. В умовах збройної агресії та часткової окупації території України багато таких маршрутів були втрачені або стали недоступними. Водночас велика частина туристичних об'єктів і напрямків була змушена трансформуватися відповідно до нової реальності, шукаючи шляхи адаптації до наявних умов і безпекових викликів. Це створює передумови для оновлення туристичної інфраструктури та її подальшого розвитку з урахуванням сучасних потреб суспільства.

Розділ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УМОВАХ ВІЙНИ

2.1 Вплив військових дій на туристичну інфраструктуру та використання туристичні ресурсів

Туристична інфраструктура – це сукупність об'єктів, установ і послуг, які забезпечують комфортні умови для організації, здійснення та підтримки туризму. Вона включає все необхідне для задоволення потреб туристів під час їх подорожей. Елементами туристичної інфраструктури є:

- 1) культурно-історичні об'єкти – музеї, театри, архітектурні пам'ятки, етнографічні комплекси, місцеві фестивалі та ярмарки;
- 2) заклади тимчасового розміщення – готелі, мотелі, апартаменти, бази відпочинку, кемпінги, санаторії, лікувальні комплекси;
- 3) заклади харчування – ресторани, кафе, їдальні, фаст-фуді, національні кухні, місцеві фермерські господарства чи ринки;
- 4) суб'єкти надання туристичних послуг – туристичні агентства, гіді, екскурсійні бюро, інформаційні центри;
- 5) рекреаційні об'єкти – пляжі, гірськолижні курорти, термальні джерела, заповідники, розважальні центри, парки атракціонів, аквапарки;
- 6) транспортна інфраструктура – шляхи сполучення (дороги, залізничні колії, аеропорти, морські і річкові порти), засоби транспорту (автобуси, потяги, літаки, кораблі, велосипеди тощо), допоміжні (парковки, автозаправні станції, станції прокату);
- 7) торгівля та сувенірні лавки – магазини з місцевими товарами, сувенірами, ремісничими виробам;
- 8) медичні і страхові послуги – лікарні, клініки, аптеки, туристичне страхування.

Наявність всіх елементів туристичної інфраструктури, її потужний розвиток та надання високого рівня послуг дозволяє туристичній сфері в державі успішно розвиватися. І навпаки занедбаність відлякує вагому частку туристів. Тому розвиток туристичної інфраструктури в Україні є досить важливим аспектом.

Після початку повномасштабного вторгнення особливо сильно постраждала транспортна інфраструктура. До 2022 року експлуатаційна довжина залізничних колій становила 19770 км, за даними Міністерства інфраструктури України з них пошкоджено 6600 км (33,4%) на повноцінне відновлення потрібно 3,6 млн. дол. Експлуатаційна довжина автомобільних шляхів становила 163119 км з них пошкоджено 23800 км (14,6%), на їх відновлення необхідно 29,8 млн дол. [23].

Функціонували 11 аеропортів в котрих пасажирооборот в середньому за рік складав 23698,7 млн. пас. км, кількість перевезених пасажирів 11,6 млн, але із-за безпекової ситуації аеропорти припинили свою роботу, деякі були пошкоджені в результаті бойових дій. Вплив війни на водний транспорт нині не оцінений, але до початку бойових дій пасажирооборот в середньому становив 27,6 млн. пас. км, перевезених пасажирів 0,6 млн. Проте навіть без оцінки Міністерства інфраструктури України цілком зрозуміло, що і даний вид транспорту постраждав. Особливо це стосується найбільшого порту України Одеса, морська інфраструктура значно пошкоджена і знаходиться під постійними обстрілами з боку російської федерації. Інші порти, наприклад Маріуполь та Бердянськ тимчасово окуповані.

З рис. 2.1 помітно, що лєвова частка прибуттів в Україну відбувалися наземними видами транспорту (автомобільний та залізничний). Тобто ушкодження залізничного та дорожнього полотна завдає значної шкоди транспортній інфраструктурі держави.

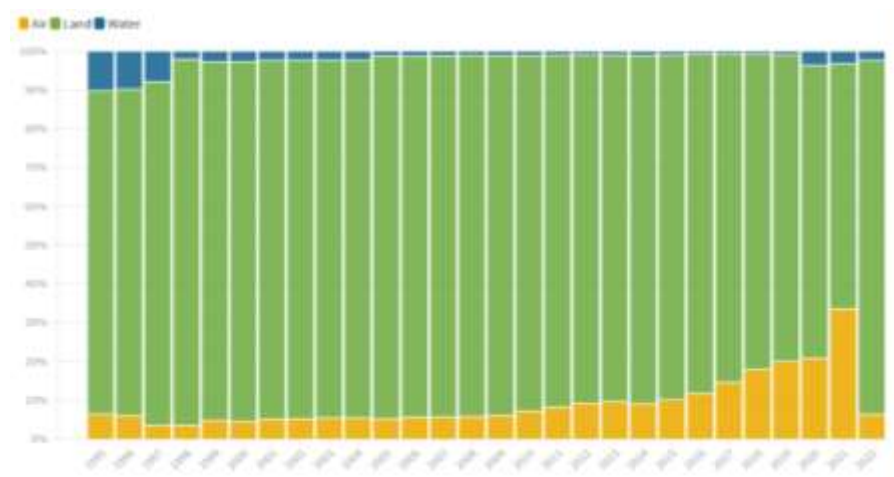

Рис. 2.1 Частка прибуття в Україну за видами транспорту протягом 1995-2022 років, % [27]

Протягом 1999-2021 років спостерігалось зростання частки прибуттів в державу повітряним видом транспорту. У 2022 році помітне значне скорочення, що пов'язане із закриттям повітряного простору над Україною для цивільної авіації.

Водний транспорт не становив значної кількості прибуттів, але все рівно відігравав свою роль та робив транспорту туристичну інфраструктуру більш різноманітною (рис. 2.1).

Найбільших руйнувань зазнала транспортна інфраструктура Сумської, Харківської, Запорізької, Луганської, Донецької, Київської, Житомирської та Чернігівської областей. Проте і в інших регіонах фіксується пошкодження, що значно погіршують транспортне сполучення, це впливає на пасажирообіг, що в свою чергу не дозволяє в повній мірі розвиватися туризму [7, с. 182].

До повномасштабного вторгнення в державі в середньому щороку проводилося близько 79 концертів, 450 виставок та 507 ярмарків. Через постійну загрозу обстрілів ці заходи в більшості не є доступними. Це безперечно впливає на туристичну галузь України [59].

Ще однією складовою туристичної інфраструктури, що зазнала скорочення під час війни є кількість суб'єктів туризму. За перші місяці війни кількість туристичних підприємств зменшилася на 10,0%, юридичних осіб – 18,0%, а фізичних осіб підприємців (ФОП) – 7,0%. Дана тенденція негативно позначається на ринку туристичних послуг в Україні, адже скорочується число пропозицій [51, с. 185].

Значних збитків отримали об'єкти харчування та тимчасового розміщення. Скоротився потік клієнтів, шкодить веденню бізнесу введення в державі комендантської години, постійні повітряні тривоги, обстріли та загальне зменшення населення, що поряд із скорочення потоку туристів призводить до закриття закладів.

За даними Туризм ООН протягом 2001-2020 років в Україні відбувалися коливання кількості закладів тимчасового розміщення. З рис. 2.2 помітно, що нестабільність, економічна криза в державі та початок війни на сході в 2014 році

призвели до значного зменшення кількості таких закладів. В 2020 році епідемія SARS-CoV-2 негативно вплинула на туризм, що знову призвело до скорочення (рис. 2.2).

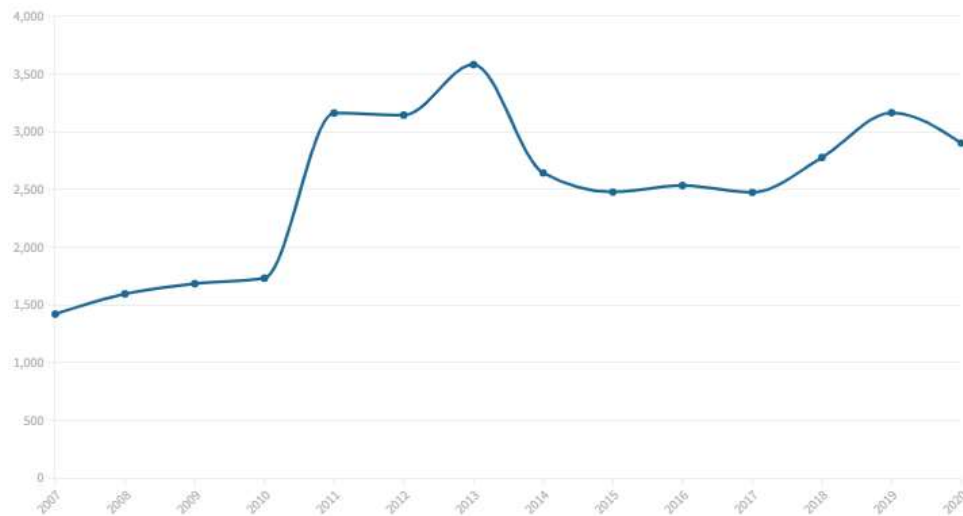

Рис. 2.2 Загальна кількість закладів тимчасового розміщення в Україні протягом 2007-2020 років, шт [27]

Після початку повномасштабного вторгнення за даними Державного агентства розвитку туризму в Україні функціонує лише 20% готелів. Отже, на негативну динаміку довоєнного періоду додалися нові виклики пов'язані з війною, що звісно чинить негативний вплив на дану складову туристичної інфраструктури. Більшість функціонуючих закладів тимчасового розміщення розташовані на заході держави в Івано-Франківській, Закарпатській та Львівській областях [72, с. 90].

Постраждала внаслідок воєнних дій ресурсна база українського туризму, зокрема: значних руйнувань зазнали культурно-історичні об'єкти, вони були пошкоджені під час бомбардувань ворожою армією території України. За даними ЮНЕСКО станом на 22 січня 2025 року пошкоджено 476 об'єктів з них 241 представляють художню та історичну цінність, 149 релігійні, 33 пам'ятки, 32 музеї, 18 бібліотек, 2 археологічні об'єкти, 1 архів. Найбільша кількість зафіксована в Донецькій області – 130 об'єктів, Харківська – 75, Одеська – 52, Луганська – 47, Херсонська – 32 [24].

Крім культурно-історичних об'єктів отримали значні пошкодження природні, що представляють значний туристичний інтерес та безперечно входять

до туристичної інфраструктури України. Багато з них знаходять під тимчасовою окупацією та руйнуються армією ворога, це такі як Олешківські піски, Рожеві озера, острів Джарилгач, Скіфські кургани, Національний біосферний заповідник «Асканія-Нова». Недоступними для відвідування стали прикордонні райони з Білоруссю, що перешкоджає розвитку туризму на озерах Волинської області та річки національного природного парку «Прип'ять-Стохід» [51, с. 181].

Значною туристичною принадою, особливо для іноземних туристів, була Чорнобильська зона відчуження, яка після початку повномасштабної війни стала недоступною для відвідування [51, с. 181]. Звісно, що руйнування та недоступність туристично привабливих об'єктів вкрай негативно позначається на привабливості держави для туристів.

Військові дії вкрай негативно позначилися на туристичній інфраструктурі України. Відбулося значне скорочення кількості закладів харчування та тимчасового розміщення, зменшилося число суб'єктів надання туристичних послуг, пошкоджена транспортна інфраструктура, багато зруйнованих рекреаційних об'єктів або вони розміщені на окупованій території. Все це разом з нестабільною військовою, безпековою та політичною ситуацією вкрай негативно позначається на туристичному бізнесі в Україні. Відновлення довоєнних показників можливе лише за встановлення стабільності, розбудові туристичної інфраструктури, залученні все більшої кількості вітчизняних та іноземних інвесторів.

2.2. Зміни географії туристичних маршрутів та їх адаптація до сучасних умов

До початку повномасштабного вторгнення туроператорами обслуговувались в середньому 419192,3 осіб внутрішніх туристів. Найбільша кількість зафіксована в 2019 році 520391 осіб. А в 2019 р ще був період загальної туристичної активності та зростання попиту на туристичні послуги (табл. 2.1).

Табл.2.1 Розподіл внутрішніх туристів обслуговуваними туроператорами за метою поїздки протягом 2017-2020 років, осіб [59]

Роки	Усього	У тому числі за метою поїздки					
		службова, ділова, навчання	дозвілля, відпочинок	лікування	спортивний туризм	спеціалізований туризм	інше
2017	476967	133199	271735	66098	1215	290	4430
2018	456799	132839	260021	59933	1435	127	2444
2019	520391	174069	293043	44862	2453	2670	3294
2020	222612	45630	152768	16914	757	2225	4318

Метою туристичної подорожі здебільшого були дозвілля та відпочинок, що становило 59,7% від усіх внутрішніх поїздок. 27,7% становила службова, ділова поїздка або навчання, 10,8% – лікування (рис. 2.3).

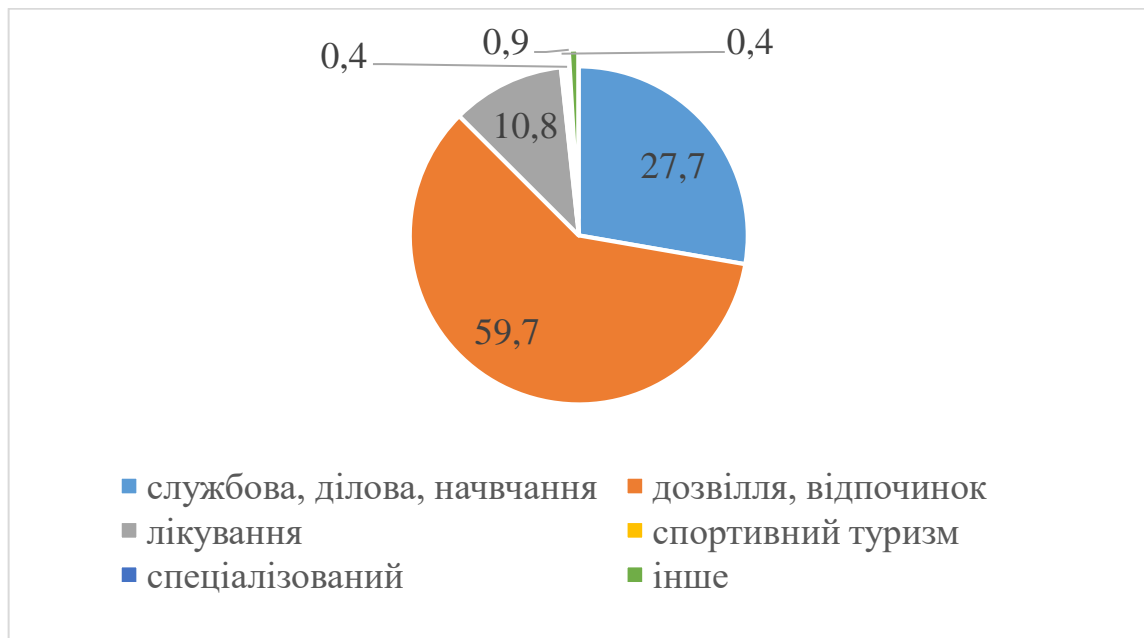

Рис. 2.3 Розподіл внутрішніх туристів обслуговуваними туроператорами за метою поїздки протягом 2017-2020 років, % [59]

Дослідження внутрішнього туризму українців проведене в 2021 році Державним агентством розвитку туризму (ДАРТ) продемонструвало, що 62,0%

не подорожували Україною. З 38,0% громадян, що здійснювали туристичні подорожі в межах країни, з них 18,0% лише раз на рік [16].

Метою туристичних подорожей в 2021 році були: 72,0% – відпустка, дозвілля та відпочинок; 10,0% – відвідування рідних та друзів; 5,0% – діловий туризм; 4,0% – лікування. Інші види туризму не отримали 1 1,0% [16].

Українці надавали перевагу пляжному туризму 48,0%, екскурсійному – 36,0%, відвідуванню гірськолижних курортів – 17,0%, лікувально-оздоровчому туризму – 14,0% та турам вихідного дня – 10,0%. Найчастіше відвідували міста Одеса, Київ, Львів, Бердянськ, а також гірськолижний курорт «Буковель».

Отже, аналіз внутрішнього туризму до початку повномасштабного вторгнення свідчить, що карантинні обмеження дещо стимулювали до подорожей в середині країни. Але більшість українців не обирають для відпочинку власну державу. Головою метою подорожі Україною була відпустка, дозвілля та відпочинок, в переважній більшості це пляжний та екскурсійний види туризму.

Зміни в туристичній географії України стали неминучими через війну. Туристична галузь була змушена адаптуватися до сучасних умов, змінивши фокус на безпечніші території та розробивши нові концепції подорожей.

Результати опитування українців щодо туристичних подорожей Україною під час війни проведене ДАРТ продемонструвало, що 54,7% не здійснювали жодної поїздки, 26,0% – 1-2 рази, 12,0% – 3-5 разів, 7,3% – більше п'яти разів. Лєвова частка, а саме 47,6% поїздок припадало на літні місяці, 56,3% респондентів зазначили, що це пов'язано з відпусткою та канікулами [16].

Серед видів внутрішнього туризму під час війни найбільш популярними були піші прогулянки і дослідження міського середовища – 54,0%, екскурсійний – 28,4% та пляжний – 23,1% [16].

Помітне зменшення на 24,9% популярність пляжного туризму, причиною тому є окупація або ведення бойових дій поблизу узбережжя морів, до найбільш популярних, але не доступних після 24 лютого 2022 року курортів відносяться: Затока, Кирилівка, Коблево, Генічеськ, Скадовськ, Лазурне. 24,4% респондентів

не бажання подорожувати країною пояснюють саме втратою доступу до морських курортів. Південні регіони, такі як Одещина та частково Миколаївщина, залишаються місцями туристичними центрами, хоча безпекова ситуація суттєво впливає на кількість відвідувачів. Попит на морський відпочинок значно зменшився через загрози атак та мінування узбережжя, однак внутрішній туризм зберігається завдяки історичним пам'яткам, виноробним господарствам та гастрономічним турам. Тобто, на прикладі даного виду туризму помітне переспрямування потоків туристів із-за зменшення доступності раніше популярних туристичних локацій.

Українські туристичні компанії під час повномасштабної війни зосереджують увагу на розвитку внутрішнього туризму, організації автобусних турів за кордоном, оновленні туристичних продуктів регіонів та пошуку ефективних форматів роботи після перемоги. Відновлення галузі туризму слід починати з регіонів, які зазнали найменших руйнувань під час війни. Тобто, створення нових туристичних маршрутів слід розпочинати із західних регіонів України. Значною перевагою виступає те, що й до початку військових дій саме вони мали найліпший розвиток туристичної сфери та значну кількість цікавих локацій, тому вже є підґрунтя для створення нових та перенаправлення потоків туристів, що раніше відвідували схід та південь держави [49, с. 425].

Отже, однією з головних змін стало значне зміщення туристичних потоків на захід України. Львівщина, Закарпаття, Прикарпаття та Буковина перетворилися на основні напрямки внутрішнього туризму, адже ці регіони є відносно безпечними. Тут розвиваються різні формати подорожей, зокрема туристично-краєзнавчі маршрути, екологічний туризм, гастрономічні маршрути, історичні екскурсії, відпочинок у горах та санаторне оздоровлення. Водночас ці області прийняли велику кількість внутрішньо переміщених осіб, що також вплинуло на структуру туристичних послуг та їх доступність.

Водночас туристичний потік на схід та північ України суттєво зменшився через бойові дії та руйнування інфраструктури. Багато популярних попередніх маршрутів стали тимчасово недоступними, а питання їх відновлення

залишається відкритим. Проте експерти вважають, що після перемоги саме ці регіони можуть стати новими точками розвитку внутрішнього туризму, особливо у форматі військово-історичних маршрутів.

Змінилося також підходи до туризму. Одним із нових напрямків став військово-історичний та меморіальний туризм, який включає маршрути, присвячені подіям сучасної війни, відвідування вільних міст, місць боїв та меморіалів. Такі ініціативи мають на меті не тільки вшанування пам'яті, але й збереження історії для майбутніх поколінь. Прикладом може слугувати розроблені ДАРТ «Маршрути пам'яті» на території Київської області, що охоплюють зону активних бойових дій в 2022 році [37].

Маршрут демонструє місця найбільших руйнувань та звірств, що заподіяли окупаційні війська. До «Маршрутів пам'яті» входять такі міста, як Ірпінь, Буча, Гостомель, Бородянка, селище Ворзель та Іванків, село Катюжанка (рис. 2.4).

Рис. 2.4 «Маршрути пам'яті» [37]

Окремий інтерес розвитку волонтерського туризму, коли подорожчання поєднується з громадськими ініціативами, такими як допомога у відновленні зруйнованих населених пунктів, участь у благодійних проектах або екологічних акціях.

Популярності набуває і екологічний туризм, який розвивається в Карпатах, на Поділлі та в інших природних зонах. Велосипедні, піші, водні маршрути, відпочинок у сільській місцевості стають альтернативою традиційним видам відпочинку. Це сприяє розвитку місцевого бізнесу та підтримці невеликих громад.

Адаптація туристичної інфраструктури до сучасних умов передбачає впровадження нових стандартів безпеки, створення укриттів у туристичних комплексах, покращення транспортної логістики та відновлення історичних пам'яток. У багатьох регіонах активізується співпраця з міжнародними партнерами для залучення інвестицій у туристичний сектор. Підготовка до відновлення туризму після перемоги включає не лише ремонт та модернізацію туристичних об'єктів, а й розмінування території, що є критичним для повернення відвідувачів у певні регіони [4, с. 358].

Попри складну спокій, туристична галузь України демонструє здатність до адаптації та розвитку. Переформатування маршрутів, створення нових концепцій подорожей і залучення сучасних технологій завершити розвиток туризму у майбутньому, зробивши його ще більш привабливим та стійким до викликів.

Обережний підхід необхідний при відродженні туризму у звільнених містах. Будь-які ініціативи, що стосуються цієї території, мають розглядатися передусім у контексті меморіального туризму. Важливу роль у цьому процесі повинні підтримувати державні установи, зокрема Інститут національної пам'яті та Державне агентство з розвитку туризму (ДАРТ).

Отже, український туристичний сектор, а тому і туристичні маршрути переживають масштабні трансформації, зумовлені війною, змінюючи географію маршрутів та адаптуючись до нових реалій. Основний туристичний потік наразі зосереджений у безпечних регіонах, зокрема на захід України, який став центром культурного, екологічного та гастрономічного туризму. Південні області зберігають свій туристичний потенціал, що значною мірою залежать від безпекової ситуації. Тоді як схід і північ тимчасово залишаються поза вагомістю

туристів через бойові дії. Що значно шкодить туристичним маршрутам на даних територіях, не дозволяючи приймати довоєнну кількість туристів та розробляти нові [4, с. 359].

Попри складні умови, український туризм демонструє гнучкість і здатність до відновлення. Після перемоги головним завданням буде не лише повернення туристичних потоків до традиційних маршрутів, але й створення нових напрямків, які сприяють економічному та культурному розвитку країни.

2.3. Приклади туристичних ініціатив у регіонах, не охоплених активними бойовими діями

В Україні, попри складні обставини, реалізуються численні туристичні ініціативи в регіонах, які не охоплені активними бойовими діями. Особливу увагу слід звернути на національні природні парки (НПП). Їх унікальність, як природоохоронних територій, є поєднання заповідної зони поряд з зоною регульованої рекреації (екологічні стежки, сплави, вело та піші прогулянки) та зоною стаціонарної рекреації (розташування баз відпочинку, кемпінгів, кафе, ресторанів, готелів). Світовий досвід свідчить, що НПП можуть бути значним магнітом туристів, візитівкою регіону, що дає змогу розвивати туристичний потенціал.

На заході України присутня густа природоохоронна мережа, що пов'язано з унікальністю природи і культури. Яскравими прикладами розвитку туризму в НПП є Національний природний парк «Синевир», що розташований Закарпатській області. На території парку знаходяться 2,8 тис га пралісів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, п'ять гір з висотою понад 1,5 тис м, два високогірні озера, це безпосередньо озеро Синевир, що і дало назву парку та озеро Озірце [42].

У НПП «Синевир» працює візит-центр, де гості можуть отримати детальну інформацію про найцікавіші природні об'єкти, місцевих мешканців, культурні пам'ятки, музеї та архітектурні надбаня. Тут також доступні віртуальні екскурсії екологічними, науково-пізнавальними і туристичними маршрутами.

Відвідувачі можуть переглянути унікальні фільми про природу та історію регіону, а також орендувати конференц-зал для проведення заходів, таких як семінари та конференції. Облаштовано музейні кімнати, де представлені краєзнавчі експонати, а також колекції з Музею лісу і сплаву.

Розроблені три еко-стежки: «Урочище Красний – озеро Синевир», «Колочава» і «Музей лісу і сплаву – Дике озеро». Також для відвідувачів доступні кінні прогулянки довжиною від 500 м до 1 км. Та велосипедні маршрути, що охоплюють відвідування всіх визначних місць парку.

На території НПП «Синевир» працює реабілітаційний центр для тварин, а саме для бурих ведмедів. Ці тварини раніше жили в зоопарках та цирках, тому не пристосовані для існування в диких умовах. Також у реабілітаційному центрі дають прихисток, піклування та ветеринарний нагляд за птахами, особливо багато соколів, що постраждали від людської діяльності та нині потребують допомоги. Для них створені умови та піклування, туристи можуть зблизька роздивитися цих унікальних тварин.

Культура Національного природного парку «Синевир» є справжнім відображенням духу Карпат. Тут можна відвідати унікальний Музей лісу і сплаву, де представлені знаряддя праці давніх сплавників деревини, зануритися в атмосферу трьохсотлітньої давнини в музеї «Старе село» в Колочаві, оглянути старовинні дерев'яні храми та дослідити оборонні бункери лінії Арпада, яку використовувала угорська армія під час Другої світової війни.

Для зручності відпочивальників облаштовані зони відпочинку, що включають кемпінги, будинки сімейного типу. Вони розміщені поряд з реабілітаційним центром та озером Синевир, поряд знаходиться річка Теремля з водоспадом Білий звір та густий ліс [42].

В регіонах неохоплених бойовими діями розташована ще велика кількість НПП, що здатні привернути увагу туристів вітчизняних та закордонних, це такі як:

- Львівська область – Бойківщина, Сколівські Бескиди, Королівські Бескиди, Яворівський;

- Закарпатська область – Зачарований край, Ужанський;
- Івано-Франківська – Верховинський, Гацький, Гуцульщина, Карпатський, Синьогора;
- Волинська – Прип’ять-Стохід, Цуманська пуца, Шацький;
- Чернівецька – Вижницький, Хотинський, Черемоський;
- Хмельницька – Мале Полісся, Подільські Товтри;
- Тернопільська – Дністровський каньйон, Кременецькі гори;
- Вінницька – Кармелюкове Поділля [42].

Всі ці НПП пропонують розроблені екологічні стежки, піші, кінні та велосипедні мандрівки для відпочивальників. Присутні НПП і на території регіонів центральної та північної України, але із-за безпекової ситуації доступ до них досить обмежений.

Державне агентство розвитку туризму (ДАРТ) направило пакет документів в ООН Туризм World Tourism Organization (UNWTO) для одержання статусу найкращі туристичні села для таких населених пунктів як Ворохта в Закарпатській області, Зелений Гай в Чернівецькій області, Кваси в Закарпатській області, Оливка у Волинській області, Урич в Львівській області. Дана ініціатива ООН Туризм відзначає села, що сприяють у туристичному розвитку, збереженні ландшафтів, місцевих культурних та історичних цінностей. Включення українських сіл у даний перелік допоможе залучити більшу кількість саме іноземних туристів та ще більше розвинути туристичну привабливість. Проте і зараз без внесення в список, дані населені пункти жваво розвивають туристичну діяльність та щороку привертають увагу значну кількість вітчизняних туристів [34].

В Полтавській області відкрився велосипедний маршрут «Полтава – Опішня». Він сягає 85 км, включає заїзд у населені пункти Диканька, Чернечий Яр, Великі Будища. Шлях позначений спеціальними вказівниками, кожен турист може обрати відповідний для себе напрямок та протяжність шляху. Під час подорожі є можливість ознайомлення з культурною та мистецькою спадщиною, природними особливостями та історичним розвитком Полтавщини [31].

У місті Канів Черкаської області планується відновлення водного маршруту по Дніпру. Вже запущений пілотний проєкт в межах котрого здійснюється не лише сплав руслом, але відвідування Канівського заповідника. У разі успішності даного маршруту та достатнього попиту подібні проєкти планується запустити і по інших ріках України на територіях, що не охоплені бойовими діями [11].

Активно розвивається туристична діяльність в містах, таких як Львів, Дрогобич, Острог, Кам'янець-Подільський, Івано-Франківськ, Ужгород та Одеса. Відкриваються нові туристичні маршрути, музеї, виставки, ресторани та кафе.

Дедалі більшої популярності набувають екологічні тури, зокрема еко-шале. Збудовані з природних матеріалів еко-шале в горах Карпати пропонують туристам можливість сортування сміття, повторного використання ресурсів та насолоди органічною місцевою їжею. Ініціатива «Чистий туризм» залучає волонтерів до прибирання популярних туристичних локацій. У рамках цієї програми влітку 2023 року було очищено понад 50 гірських маршрутів у Карпатах.

У Закарпатті активно з'являються еко-готелі та кемпінги, що пропонують відпочинок у гармонії з природою. А в Київській області набувають популярності кемпінги – комфортні наметові містечка для тих, хто цінує природу, але не хоче відмовлятися від зручностей.

Українські регіони активно розвивають альтернативні туристичні напрямки, щоб привернути увагу не лише до відомих міст, а й до менш популярних локацій.

Північні регіони пропонують маршрут «Дорога смаку Полісся», який відкриває туристам унікальні страви місцевої кухні та знайомить із природними заповідниками. Карпати акцентують на етнічному та сільському туризмі, розвиваючи екологічні маршрути, кінні тури та сільські садиби, що дозволяють глибше пізнати гуцульські традиції. Одещина запрошує на винні подорожі, гастрономічні фестивалі та екскурсії вздовж мальовничого Дністровського лиману.

Чернігівщина, незважаючи на те, що є прикордонним регіоном, популяризує історичний туризм, особливу увагу приділяючи стародавньому Любечу та Батурину.

Значну роль у розвитку туризму відіграють місцеві жителі та малий бізнес. Крафтові сироварні, приватні виноробні, екологічні садиби та майстерні ремісників перетворюються на ключові туристичні локації.

Наприклад, ініціатива «Дороги вина та смаку» об'єднує фермерів, виноробів і ресторани, створюючи привабливі гастрономічні маршрути. У Львові активно впроваджують концепцію «повільного туризму» – це неквапливі екскурсії, що дозволяють гостям повністю зануритися в атмосферу міста [55].

Регіони створюють сприятливі умови для підприємців у сфері туризму, розвиваючи грантові програми та підтримуючи ініціативи зеленого туризму. Подібні ініціативи демонструють стійкість та адаптивність українського туристичного сектору, сприяючи розвитку внутрішнього туризму та підтримці місцевих громад під час повномасштабної війни.

Висновки до розділу 2

Повномасштабна війна спричинила серйозні руйнування в туристичній інфраструктурі України. Помітно скоротилася кількість закладів громадського харчування та об'єктів розміщення туристів, значна частина туристичних операторів припинила свою діяльність. Крім того, зазнала пошкоджень транспортна інфраструктура, що ускладнило доступ до багатьох рекреаційних зон. Недоступними стали туристичні об'єкти, які опинилися під тимчасовою окупацією. Сукупність цих факторів разом із нестабільною безпековою, військовою та політичною ситуацією створює серйозні перепони для повноцінного функціонування туристичного сектору. Відновлення галузі до довоєнного рівня стане можливим лише після завершення війни, відновлення національної безпеки, масштабної модернізації інфраструктури та залучення інвестицій в туристичну галузь.

Бойові дії суттєво вплинули на просторову організацію туристичних потоків в Україні. У нинішніх умовах основний туристичний інтерес зміщується в бік відносно безпечних регіонів, а саме на захід України. Південні області, попри певну нестабільність, зберігають свій потенціал, однак його реалізація безпосередньо залежить від рівня безпеки та умов перебування. Водночас східні та північні регіони, що постраждали від активних бойових дій, наразі майже повністю виключені з туристичних маршрутів. Це не лише гальмує їх економічне відновлення, а й унеможливорює розвиток нових туристичних продуктів.

Незважаючи на всі перепони, що виникли після повномасштабного вторгнення росії, український туристичний сектор демонструє високу здатність до адаптації та стійкості. У багатьох регіонах з'являються нові ініціативи, спрямовані на розвиток внутрішнього туризму, підтримку місцевих громад і популяризацію культурної спадщини навіть у період воєнної загрози. Ці зусилля не лише сприяють збереженню туристичної активності, а й формують підґрунтя для майбутнього відновлення галузі. У післявоєнний час основним завданням стане не просто повернення до традиційних маршрутів, а й пошук нових можливостей, створення сучасних туристичних продуктів.

РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ВНУТРІШНЬОГО ТУРИЗМУ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Збереження культурної спадщини через туристичну активність

Під час повномасштабної війни в Україні питання збереження культурної спадщини набуває особливого значення, адже саме культура є фундаментом національної ідентичності. Туристична активність, хоч і зменшена через безпекову ситуацію, все ж залишається одним із ключових інструментів для збереження й популяризації культурного надбання.

На території України розташовано понад 130 850 культурних та культурно історичних пам'яток, з них пам'яток археології – 57206 (43,7%), історії – 51364 (39,3%), монументального мистецтва – 5926 (4,5%), архітектури та містобудування – 12752 (9,7%), садово-паркового мистецтва та ландшафтні пам'ятки – 3541 (2,7%). В державі знаходяться 61 історико-культурний заповідник [50, с. 125].

До списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО занесені об'єкти: Софійський собор, Києво-Печерська лавра, церква Спаса на Берестові в місті Київ, Високий замок і Підзамче, Середмістя, ансамбль собору святого Юра у Львові, геодезична дуга Струве на території Хмельницької області, дерев'яні церкви карпатського регіону, що в Львівській та Закарпатській областях, стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора АР Крим, первісні букові ліси Карпат (Львівська, Закарпатська, Хмельницька область), резиденція митрополита Буковини та Далмації в місті Чернівці, історичний центр міста Одеси (рис. 3.1).

Рис. 3.2 Об'єкти-кандидати на включення до Світової спадщини ЮНЕСКО на території України [45]

Занесення культурних, історико-культурних та природних пам'яток до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО надає їм особливого міжнародного статусу збереження та допомагає популяризувати серед туристів. На державному рівні також прийнято низку нормативних та законодавчих актів. Сюди можна віднести Закон України «Про охорону культурної спадщини» [41], Закон України «Про охорону археологічної спадщини» [41] та інші. Їх мета захист культурної та історичної цінності, контроль за використанням прилеглої території чи забудови поряд, залучення інвестицій, популяризації серед громадян та іноземних відвідувачів країни [3, с. 29].

Всі ці ініціативи та нормативно-правові акти успішно виконували своє призначення у мирний час. Але з початком повномасштабної війни виникли нові виклики у питанні збереження пам'яток, що пов'язано з тим, що країна-агресор росія не зважає на жодні міжнародні правила ведення війни. Як наслідок фахівцями ЮНЕСКО було зафіксовано пошкоджень 476 об'єктів [51], Міністерство культури України зафіксувало 550 епізодів злочинів російських військ проти культурної спадщини України. Багато пам'яток знаходяться на тимчасово окупованій території чи у зоні ведення бойових дій, що безперечно є загрозливим та може призвести до їх знищення [71, с. 212].

Тому зважаючи на безпринципність ворога необхідно вживати заходів, що сприятимуть майбутньому відновленню пам'яток. Важливим є документувати пошкодження, створювати каталоги та 3D-моделі. По-перше, такий підхід дасть можливість відновлення об'єкта у повній відповідності. По-друге, надасть змогу цифровізувати культурну спадщину, створити онлайн-екскурсії, що пропонуватимуть відвідати об'єкт офлайн, популяризувати не лише серед громадян, але іноземців, що сприятиме зростанню попиту. Даним підходом користуються вже в багатьох країнах, а тому він вже продемонстрував свої позитивні результати [71, с. 213].

Запровадження цифровізації українських пам'яток дозволить підвищити рівень відвідуваності таких об'єктів, стимулювати туристичну активність. Як результат одержуються прямі фінансові надходження, що значно покращують економічний стан. А тому виникає можливість залучати додаткові кошти на збереження, реконструкцію та підтримку у належному стані пам'яток. Близько 80% культурних пам'яток України потребують негайної реставрації. Для реалізації програми відновлення цих об'єктів у найближчі 4 роки необхідно виділити близько 55 млрд грн [10]. А тому активне залучення туристів та інвестицій надзвичайно необхідне для збереження культурної спадщини. Можливо це тільки за якісної співпраці керівництва громад, уряду та міжнародних організацій.

Саме тому можна стверджувати, що популяризація українських культурних пам'яток через занесення їх у список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО потенційно матиме позитивний вплив. Так само, як і безпосередня співпраця з іншими державами. Наприклад, Італія через ЮНЕСКО виділила 500 тис. євро на проведення першочергових відновлювальних робіт Спасо-Преображенського кафедрального собору в Одесі та планує надати ще 45 млн євро на відбудову пошкоджених пам'яток архітектури в цьому місті [25]. Така взаємодія не лише дозволяє залучити вкрай необхідні кошти, але й надає можливість прорекламувати пам'ятки Одеси серед громадян Італії.

Крім фінансового питання туристична діяльність сприяє збереженню культурних пам'яток безпосередньо через туристів. Адже відвідувачі поширюють обізнаність про певний об'єкт, таким чином його популяризуючи та привертаючи до нього увагу. Що поживляє проведення підтримуючих ремонтних робіт та сприяє підтримці пам'ятки у належному вигляді, привабливому для відвідувачів [74, с. 56].

Також активний туризм допомагає залучати волонтерів, науковців і меценатів, які прагнуть долучитися до збереження культурного спадку. У воєнний час, це набуває особливої цінності, адже туристична активність допомагає утримувати об'єкти на мапі культурної уваги, запобігаючи занепаду й забуттю.

Отже, в загальному у збереженні культурної спадщини України через туристичну активність можна виокремити такі компоненти: 1) фінансові надходження та інвестиції; 2) підвищення обізнаності громадян та іноземців; 3) привертання уваги до проблеми збереження культурних пам'яток.

З цього можна зробити висновок, що туристична активність позитивно впливає на збереження культурної спадщини України. Особливо гостро постало це питання через постійні обстріли, пошкодження чи руйнацію об'єктів. Тому доцільним є відновлення, реконструкція, збереження та популяризація культури України [32, с. 153].

Багато культурних об'єктів стали символами стійкості народу, і туристична активність на їхній основі дозволяє поширювати цю символіку світом. Відвідування сакральних місць, фортець, етнографічних музеїв або відновлених маєтків формує нову хвилю культурної самосвідомості. Туризм стає не лише відпочинком, а й інструментом патріотичного виховання. Збереження спадщини через туризм допомагає не лише зберегти минуле, але плекати майбутнє.

3.2. Підтримка економіки регіонів через розвиток туризму

Туристична галузь є важливою частиною економіки багатьох країн світу, такою вона може стати і для України. Розвинений туризм здатен створити нові робочі місця, як безпосередньо у сферах пов'язаних з обслуговуванням туристів, як то туроператори, гіді, готелі тощо, так і суміжних галузей – заклади харчування, торгівля та транспорт. Туристична активність значно стимулює підприємницьку діяльність. Місцеві фермери, ремісники, ресторатори отримують можливість реалізувати свої товари та послуги, чим підвищують власні доходи. Туризм сприяє залученню інвестицій в будівництво доріг, готелів, зон відпочинку, що приваблює приватний капітал. Це в свою чергу підвищує імідж держави на міжнародній арені, що може сприяти притоку студентів, інвесторів, нових мешканців.

І хоч переваги від туристичної діяльності досить очевидні, вони не можуть бути рівномірно розподіленими між всіма регіонами держави. Це залежить від туристичного потенціалу, а саме природних особливостей (гори, озера, ліси, водоспади тощо) та наявності унікальних культурно-історичних пам'яток. Чи вищий туристичний потенціал регіону, тим більшу кількість туристів він приваблює.

Отже, неоднорідність та різноманіття території України спонукає формування відмінностей між розвитком туристичної галузі в регіонах, що в свою чергу впливає і на прибутки від її проведення. Крім того, під час аналізу даного показника важливим є розуміння впливу повномасштабної війни на зміни туристичних потоків, а тому і фінансових надходжень.

Надані статистичні дані Державною службою статистики України свідчать, що в 2020 році лідируючі позиції по прибуткам (понад 40 000 тис. грн) від ведення туристичної діяльності мали Івано-Франківська, Львівська, Одеська області та місто Київ. Значні надходження в бюджет регіону від туризму, також отримували Харківська, Дніпропетровська, Херсонська (20 001- 40 000 тис. грн). Слід відмітити, що не зважаючи на ведення бойових дій з 2014 року на території

Донецької області, її значення також досить високі у 2020 році – 28498,3 тис. грн (рис. 3.3).

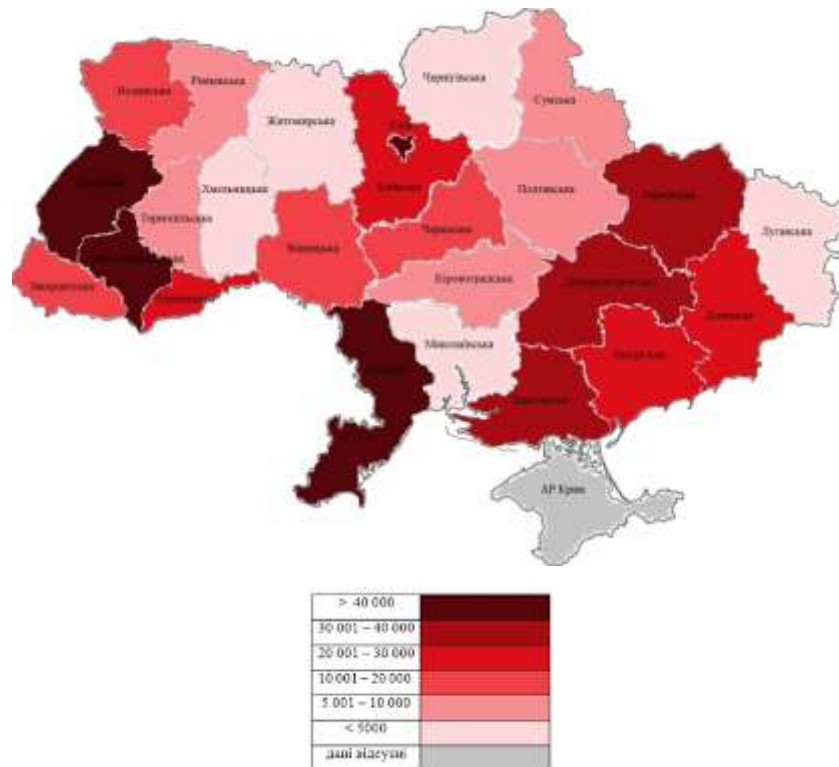

Рис. 3.3 Фінансові надходження в областях України від проведення туристичної діяльності в 2020 році (тис. грн.) [58]

З 2021 року статистичні спостереження за туристичною діяльністю здійснювало Державне агентство розвитку туризму (ДАРТ). За його даними протягом 2021-2022 років найбільший приріст туристичного збору фіксувався в Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській та Одеській області. При цьому в 2022 році, незважаючи на початок повномасштабного вторгнення показник навіть зріс на 64,8%. Найбільших фінансових збитків зазнали північні, східні, південні та частина центральних регіонів, що безперечно пов'язано з бойовими діями (рис. 3.4).

Рис. 3.4 Туристичний збір за 01.01.-01.05.2022 року в Україні [64]

Динаміка податкових надходжень від проведення туристичної діяльності протягом 2021-2024 років свідчить, що в 2022 та 2023 роках спостерігалось певне скорочення, прикладом можуть слугувати такі регіони, як Вінницька – 23,9 млн грн в 2022 році порівняно з 27,4 млн грн в 2021 році, Сумська – 7,3 млн грн порівняно з 11,4 млн грн. Проте, вже в 2024 році ситуація більш стабілізувалася і податковий збір зріс, особливо у західних регіонах держави, наприклад в Закарпатській області – 130,4 млн грн в 2024 році порівняно з 59,5 млн грн в 2021 році. Помітний спад у Харківській, Миколаївській, Луганській, Донецькій, Запорізькій областях та Херсонській області, котра в 2021 році входила до лідерів по прибуткам від проведення туристичної діяльності (рис. 3.5).

Рис. 3.5 Динаміка податкових надходжень від туристичної галузі в областях України протягом 2021-2024 років, млн. грн [64]

З даних рис. 3.3, рис. 3.4 та рис. 3.5 виходить, що до початку повномасштабної війни найбільшу кількість прибутків від туризму мали Івано-Франківська, Львівська, Одеська, Харківська, Дніпропетровська, Херсонська області та місто Київ. Що пов'язано з унікальністю природи, наявністю відомих історико-культурних пам'яток.

Після 24 лютого 2022 року найбільший туристичний збір та податкових надходжень від туристичної діяльності мали Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Одеська області та місто Київ. Саме ці регіони мають змогу активно використовувати кошти від туризму для підтримки власної економіки. Створювати сприятливе середовище для зростання малого та середнього бізнесу, оскільки туристи активно користуються послугами готелів, ресторанів, приватного транспорту, розваг, а також купують місцеву продукцію. Це безпосередньо впливає на збільшення обсягів продажу, стимулює виробництво і підвищує рівень зайнятості населення.

Податкові надходження від проведення туристичної діяльності можуть бути спрямовані на розвиток інфраструктури, соціальної сфери та благоустрій територій. Зростання туристичного потоку також стимулює залучення інвестицій, зокрема у сферу будівництва готелів, відпочинкових комплексів, транспортної інфраструктури. Територіальні громади отримують нові джерела прибутку, що дозволяє зменшити залежність від дотацій з державного бюджету.

Крім того, туризм сприяє стабілізації рівня доходів населення, зменшенню безробіття та поверненню емігрантів. Ці фактори особливо актуальні для України на сучасному етапі, адже спостерігається високий рівень еміграції, зниження купівельної спроможності та зростання безробіття. Зниження доходів від туризму в Харківській, Миколаївській, Луганській, Донецькій, Запорізькій, Херсонській областях свідчить про те, близькість до зони бойових дій чи безпосереднє розташування там призводить до все більшої стагнації регіону, а тому підсилює негативні фактори. Як результат, навіть після завершення війни дані регіони будуть відчувати негативний вплив. Виходом може бути розвиток військового туризму, тобто відвідування місць, що пов'язані з війною чи

військовими подіями. Це дозволить місцевому населенню мати робочі місця, а регіон отримати кошти необхідні на відновлення втраченої інфраструктури.

Крім безпосереднього доходу, важливо враховувати і непрямий економічний ефект, що проявляється у формуванні позитивного іміджу регіону, що приваблює нових резидентів, студентів, підприємців. Що надзвичайно для України враховуючи депопуляцію.

Регіони з високим рівнем туристичної активності демонструють вищі темпи зростання малого бізнесу, активніші міжнародні контакти та швидше відновлення після криз, як то війна. Туризм дозволяє більш ефективно використовувати природні та культурні ресурси, перетворюючи їх на стійке джерело доходу без необхідності значного втручання у довкілля. В умовах децентралізації, коли громади самостійно планують свій розвиток, саме туризм може стати локомотивом для фінансового зростання. Ефективне управління туристичною політикою дозволяє розширити базу оподаткування, зменшити тінізацію доходів і забезпечити прозорість фінансових потоків.

Окремо слід відзначити мультиплікативний ефект, котрий полягає у тому, що кожна гривня, витрачена туристом, «працює» на економіку регіону кілька разів, оскільки проходить через кілька галузей.

Розвиток внутрішнього туризму в Україні стає дедалі актуальнішим з огляду на безпекові умови та обмеження на виїзд за кордон, що відкриває нові можливості для місцевого ринку. Туризм також сприяє згуртованості місцевих громад, формує почуття гордості за рідний край, що в довгостроковій перспективі позитивно впливає на рівень соціального капіталу. Бюджети регіонів, які орієнтуються на розвиток туризму, мають стабільніші доходи, а місцеві підприємства отримують кращу підтримку через більший попит. Усі ці фактори свідчать про те, що туризм є не лише соціокультурним явищем, а й стратегічною сферою з великим фінансовим потенціалом для регіонів України.

Отже, розвиток туризму здатен значно підтримати економіку регіону. Адже створюються нові підприємства, робочі місця, покращується благоустрій території, надходить міжнародна валюта. Під час повномасштабної війни

найбільший туристичний потік притаманний для західних регіонів України. Натомість східні, північні, південні та центральні втратили свої показники, що в перспективі погіршить їх фінансовий стан. Тому після завершення війни надзвичайно важливо відновити туристичний потенціал всіх регіонів держави, що дозволить інтенсифікувати туристичну діяльність, залучить додаткові кошти для відновлення країни та її регіонів.

3.3 Створення нових туристичних продуктів із патріотичним акцентом

Туризм виступає складовою для збереження культурної і природної спадщини, слугує джерелом наповнення державного та місцевого бюджету. Але не менш важливий напрямок туристичної діяльності це підняття патріотизму серед громадян через демонстрацію краси, різноманітності та величності України. Також створення позитивного іміджу, як самостійної країни з давньою історією та культурою у іноземних туристів.

Особливо важливим розвиток туристичних продуктів патріотичного спрямування постав під час повномасштабної війни. Саме тому багато ініціатив з патріотичним акцентом виникли останнім часом. Вони пов'язані з відвідуванням визначних місць історії України або її відомих діячів. До прикладу туристичне агентство «Країна UA» пропонує тури про видатних українців, де туристи можуть відвідати місця життя, становлення і творчості Василя Стуса, Лесі Українки, Катерини Білокур, Левка Семиренка, Івана Франка, Пантелеймона Куліша, Ганни Барвінок, Тараса Шевченка та інших [61]. Вагомою перевагою таких турів є демонстрація життєпису людей, що мали значний внесок у становлення української самосвідомості, мови та незалежності. Ці тури пропонують відвідування музеїв, пам'яток архітектури та визначних місць, що дає туристам усвідомлення значущості вкладу цих постатей. Такі тури дають можливість підвищити патріотизм населення і ознайомити з історією краю.

Досить популярним напрямком туризму в Україні є відвідування визначних місць історії. Екскурсії в такі міста, як Батурин Чернігівської області, де розташований історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» та палац останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського або Чигирин Черкаської області, першу столицю Гетьманщини [62]. Також досить популярними локаціями, що пов'язані зі сторінками української історії є: центри міст Львів, Одеса, Київ, замки в містах Луцьк, Ужгород, Мукачеве, дендрологічні парки в Умані, Тростянці, Олександрії тощо. А також відвідування музеї, пам'ятників, стародавніх укріплень, що пов'язані з минулим українського народу. Дані туристичні об'єкти мають величну історію, що часто перекликається із історією становлення України, як держави.

Сучасний патріотичний туристичний продукт може бути досить різноманітним. Туристична агенція «Wonders Holidays» пропонує мілітарні тури: «Секретний об'єкт «Скеля» і ставка Гімmlера», екскурсія в музей ракетних військ, стрільбу на полігоні, катання на БТР у Києві [22]. «Секретний об'єкт «Скеля» і ставка Гімmlера» тур, що знайомить з подіями Другої Світової війни на території України [65]. Сучасні ж реалії продукують створення мілітарних видів відпочинку, що пов'язано зацікавленістю населення у різних видах озброєння, бажанням самим навчатися використовувати зброю в умовах війни. Тому вважаємо, що розвиток мілітарного (воєнного) туризму в Україні має великі перспективи та може мати патріотичне спрямування.

Адже, мілітарні (воєнні) тури та екскурсії до історичних локацій стимулюють повагу до армії та формують розуміння сучасних викликів. Вони також є важливою формою моральної підтримки військових і ветеранів. Крім того, патріотичні тури можуть мати благодійну складову, спрямовану на допомогу ЗСУ або родинам загиблих. Через культурні заходи, фестивалі та відвідування музеїв туристи поглиблюють знання про багатство української спадщини, зміцнюють розуміння важливості її збереження.

Сумні сторінки історії російсько-української війни також вже мають туристичне використання, наприклад розроблений ДАРТ туристичний продукт

«Маршрути пам'яті», що пропонує відвітами місця російського терору в Київській області [37]. Даний маршрут дозволяє туристам глибше усвідомити всю страхітливості війни та її наслідків для народу України. А також підняти патріотичний дух для спротив проти окупанта.

Урядова платформа UNITED24 створила онлайн-подорож до будинків, що були зруйновані під час повномасштабної війни, де відвідувачі можуть не лише дізнатися історію будівель та її мешканців, але й фінансово долучитися до їх відновлення. Дана ініціатива сприяє цифровізації українського простору, дозволяє краще ознайомитися із сучасною історією та долучитися до волонтерської діяльності [9].

Ще один надважливий напрям туристичної діяльності з патріотичним акцентом є спортивно-військові, національно-патріотичні та військово-патріотичні табори для молоді та учнів України. Це державні центри національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, що діють у всіх регіонах України та пропонують спортивну підготовку, виїзди на природу, змагання, тури та дослідження рідного краю для школярів. Тобто активно залучають їх до активних видів туризму поряд з патріотичним вихованням [69; 75]. А також приватні організації, такі як спортивно-військовий табір «Ростра», військово-патріотичний «Mountain Rangers», дитячий козацький табір «Трахтемирівська Січ». В цих туристичних організаціях молоді пропонується активний відпочинок, згуртування навколо патріотичної ідеї [12]. Надзвичайно важливою та цінною є робота скаутської організації «Пласт», котра має давню історію патріотичного виховання молоді, залучає її до активної діяльності, формує стійку громадянську позицію [69]. Діяльність цих туристичних організацій має надзвичайно потужний потенціал у вихованні здорових фізично та емоційно, свідомих громадян України, тому їх роботу, на нашу думку, необхідно стимулювати.

Отже, туристична продукція патріотичного спрямування в сучасній Україні має виняткове значення і її безперечно необхідно розвивати. Вона формує національну свідомість громадян через пізнання історії, культури та традицій.

Такі тури сприяють зміцненню ідентичності українців у час, коли країна виборює свою незалежність. Вони відновлюють інтерес до героїчного минулого, зокрема до козацької доби, визвольних змагань. Туристи мають можливість побачити реальні місця бойової слави та дізнатися про подвиги українських захисників.

Такі подорожі активізують внутрішній туризм і сприяють розвитку економіки регіонів. Вони залучають інвестиції у відновлення історичних пам'яток та інфраструктури. Туристи з інших країн через такі тури можуть краще зрозуміти Україну і підтримати її позицію у світі. Для дітей і молоді це особливо важливо як форма неформального патріотичного виховання. Туристичні ініціативи гуртують українців навколо спільних цінностей.

Патріотичний туризм зменшує інформаційний вплив ворожої пропаганди, формуючи критичне мислення. Також він дає можливість людям відчувати гордість за свою країну. Туристичний продукт з патріотичним акцентом, це не лише подорожі, а й інструмент національного спротиву та зцілення суспільства в умовах війни.

Висновки до розділу 3

Туризм відіграє важливу роль у збереженні та популяризації культурної спадщини України. Історичні пам'ятки, архітектурні ансамблі та культурні об'єкти в умовах війни набули нового значення, адже стали символами незламності, сили духу й ідентичності українського народу. Туристична активність навколо таких об'єктів не лише підтримує їх фізичне збереження, а й допомагає транслиувати українську ідентичність, популяризувати культуру та традиції українського народу. Саме через туризм формується зв'язок між поколіннями, що дозволяє не лише шанувати історію, а й будувати на її основі нову свідомість майбутнього.

Розвиток туризму має потенціал в майбутньому стати дієвим механізмом економічного піднесення регіонів України. Завдяки створенню нових підприємств, появі робочих місць, розбудові інфраструктури та підвищенню рівня благоустрою територій. Туристична галузь здатна значно посилити фінансову стабільність місцевих громад. Крім того, туризм забезпечує приплив іноземної валюти, що є важливим фактором для післявоєнного відновлення економіки. Після завершення бойових дій необхідно приділити особливу увагу комплексному відновленню туристичного потенціалу кожного регіону. Адже це може стати запорукою залучення інвестицій, розвитку малого та середнього бізнесу, відновлення соціально-економічної активності на всій території держави.

Туристичні продукти патріотичної тематики сприяють формуванню національної самосвідомості, зміцненню громадянської позиції та популяризації української історії, культури і традицій. Через глибше пізнання власного коріння українці відчувають гордість за свою країну та її досягнення. Патріотичний туризм також відіграє роль у протидії ворожій пропаганді, сприяючи розвитку критичного мислення. У воєнний час такі ініціативи набувають особливої ваги, адже стають інструментами національного спротиву, морального зміцнення суспільства, створення відчуття єдності та спільної мети.

РОЗДІЛ 4. ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЧЕРЕЗ ТУРИЗМ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

4.1. Освітній та виховний потенціал українського туризму

Головними завданнями сучасної української освіти є формування всебічно розвиненої особистості: фізично, морально, духовно. Важливим пріоритетом є виховання любові до Батьківщини, поваги до її символів та історії, збереження єдності поколінь. Досягнення цих цілей можливе через туристичну діяльність, адже це шанс продемонструвати підростаючому поколінню всю красу України та прищепити українські цінності, протидіяти ворожій пропаганді.

Для цього необхідне якісне використання шкільного краєзнавства та подорожей в канікулярний період. Шкільне краєзнавство має бути прикладним, тобто не лише вивчення природи і різноманітності рідного краю з підручників, а безпосередня участь дитини у дослідженні та пізнанні навколишнього простору. Ще у XVII столітті видатний чеський педагог Я. Коменський критикував словесне навчання, що панувало в той час і засновувалося лише вивченні досвіду інших, а не одержання власного [8, с. 8].

Український філософ Г. Сковорода заклав основи природо відповідності освіти в Україні. На його думку учні мають засвоювати знання на практиці. Також мислитель пропагував важливість прищеплення дитині любові до рідного краю через демонстрацію традицій, звичаїв та вірувань власного народу [56, с. 459].

У XIX столітті розробкою концепції народної освіти займався К. Ушинський. Цьому присвячена одна з найвідоміших його праць «Про народність у громадському вихованні», що була написана в 1857 році. В дані праці К. Ушинський наголошував на тому, що кожен народ має свій ідеал людини, свою самобутність, а тому виховання дітей має ґрунтуватися на взаємодії з народними особливостями. Навчаючись в Новгород-Сіверській гімназії, а пізніше відвідуючи Швейцарію педагог відмітив відмінності у вихованні підростаючого покоління, що пояснювалися особливостями природи, культури та історії [70, с. 76].

Ідею важливості навчання та виховання дітей в єдності з природою, культурою та історією рідного краю у свої працях також просували С. Русова, І. Франко, І. Маньков, В. Сухомлинський та інші [8, с. 9-12].

Завдання та об'єкт туристично-краєзнавчої роботи були визначені у ХХ столітті М. Кострицею. Об'єктом краєзнавець визначав сукупність географічних об'єктів та явищ, що розташовані на певній території. Завданнями туристично-краєзнавчої роботи є прищеплення любові до рідного краю та виховання патріотизму, створення міцних дитячих колективів, оздоровлення дітей через фізичну активність та відпочинок на природі [29, с. 9].

З огляду на значну кількість праць видатних педагогів та краєзнавців стає очевидною важливість туристичної діяльності у формуванні особистості та прищепленні любові до рідної землі. Аналіз наукових праць дозволив нам виокремити чотири важливі функції туризму для сучасної української освіти, це дидактична, діяльнісна, наукова та соціалізуюча:

1. Дидактична функція полягає у навчанні та вихованні особистості через екскурсії, виїзди на природу, прогулянки, що сприяє кращому засвоєнню теоретичного матеріалу, але при цьому інформація є наочною. Крім того, відбувається виховання ненав'язливим шляхом, тобто через природу, звичаї, культуру, історичні об'єкти. Без негативних стимулів у більш розслабленій та невимушеній атмосфері колективу [30, с. 8].

2. Діяльнісна функція виходить із того, що діти стають активними учасниками процесу. Адже вони не «споживають» чужий досвід, а отримують свій власний. До того ж за правильної організації виїзд на екскурсію може бути не просто пізнавальною прогулянкою, але й дослідженням. Коли учням необхідно самостійно віднайти відповіді на питання, що їх цікавлять, знайти додаткову інформацію, досліджувати, імпровізувати.

3. Наукова функція полягає у отриманні нових знань більш захоплюючим методом та розширення кругозору дітей через активність. При цьому є можливість провести міжпредметні зв'язки, як то між географією та історією чи біологією. Що безперечно дозволить дітям більш комплексно

розуміти світ, аналізувати та не сприймати кожен шкільний предмет, як щось окреме одне від одного та від справжнього життя.

4. Соціалізуюча функція є однією з найважливіших у вихованні майбутніх усвідомлених громадян України. Адже виїзди у туристичні мандрівки групою дозволяє дітям краще познайомитися одне з одним, знайти нових товаришів. Особливо корисним є знайомство дітей з різних куточків України, що продемонструє їм різноманіття держави, але при цьому покаже, що всі є українцями. Така взаємодія дасть змогу зменшити в майбутньому непорозуміння між заходом і сходом, північчю та півднем держави, а значить об'єднає країну та не дозволить ворожій пропаганді впливати на свідомість підростаючого покоління.

Український туризм безперечно має значний потенціал для виховання та навчання дітей, але на шляху до його реалізації стоїть низка перешкод. Найперше, що слід згадати це бойові дії на території України. І як наслідок значна частина країни знаходиться під постійними обстрілами російськими військами, а тому не є достатньо безпечною для дітей. Для подолання даної проблеми необхідний розвиток дитячого туризму поодаль від фронту, а також облаштування високо функціональних укриттів, в котрих буде змога не лише зберегти життя і здоров'я дитини, але й запропонувати альтернативні розваги, відпочинок. По-перше, це дозволить знизити напругу у дітей, а тому поліпшити психоемоційний стан. По-друге, дасть додатковий простір для виховання та навчання у безпечних умовах.

Друга перешкода на шляху до реалізації українського туризму в освіті та дидактиці, це депопуляція, що спостерігалася ще до повномасштабної війни. Але після початку активної фази бойових дій велика частина дітей була евакуйована за кордон, що ще більше погіршує демографічну ситуацію. На нашу думку, вирішенням даної проблеми може бути створення баз відпочинку для дітей у прикордонній зоні західних регіонів, куди б могли приїздити українці із-за кордону. Таким чином не втрачався б зв'язок дітей з рідною країною, вони могли

комунікувати зі своїми співгромадянами, що в майбутньому могло б посприяти кількості повернень дітей та молоді після перемоги.

Проблемним є і питання кількості закладів для дитячого відпочинку в Україні. Так за даними Служби статистики протягом років незалежності відбувалося поступове скорочення кількості закладів оздоровлення та відпочинку, що працювали влітку. Після початку повномасштабної війни їх число ще більше скоротилося. Також негативним явищем є мала різноманітність видів відпочинку, застаріле обладнання, низький рівень послуг, не достатня популяризація українського дитячого туризму. Все це разом призводило до того, що батьки частіше обирали для дитини відпочинок закордоном, що звісно не дозволяло повноцінно застосувати всі дидактичні функції туризму, не сприяло вихованню любові до рідної землі, поваги до її символів та історії. Подолання даної проблеми лежить в економічній складовій, а саме необхідності достатнього фінансування програм розвитку дитячого туризму в Україні. Побудові нових закладів з різноманітними послугами, видами відпочинку, а також із висококваліфікованим персоналом, що здатен якісно, виховано та з повагою комунікувати з дітьми [52, с. 127].

Отже, в загальному можна стверджувати, що український туризм має значний освітній потенціал. Він дійсно здатний допомогти системі освіти виховати всебічно розвинену особистість, справжнього патріота України. Для цього в нього є такі механізми як невимушена атмосфера, дитячий колектив, різноманіття природи, культурні та історичні пам'ятки, можливість познайомитися з різноманітними звичаями різних куточків України. Нажаль, нині на шляху повноцінної реалізації потенціалу стоїть війна та пов'язані з нею процеси, як то небезпека, економічна криза, депопуляція. Перемога в російсько-українській війні дозволить Україні в майбутньому успішно використовувати туризм, як важливий механізм розвитку, виховання та навчання підростаючого покоління. Але важливим є не просто очікувати завершення війни, а приймати рішення вже сьогодні, допомагати підтримувати фізичний та психоемоційний стан дітей через туризм, сприяти поверненню дітей із-за кордону. Все це разом

дозволить використати потенціал туризму на повну, популяризувати туристичну діяльність, сприяти розвитку дітей та становлення їх як патріотів України.

4.2. Організація екскурсій та віртуальних подорожей як частина освітнього процесу

Екскурсії є важливою частиною навчального та виховного процесу учнів, особливо під час вивчення такого шкільного предмету як географія. Адже саме під час екскурсії діти можуть бути більш діяльними, засвоювати інформацію активно та цікаво, поглиблювати знання котрі отримали на уроках. Організація екскурсії доволі складний та кропіткий процес, але воно того вартує. Перш за все організатор має спиратися на законодавчу базу, а саме на інструкцію щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю розробленою Міністерством освіти і науки України [24].

Згідно даного нормативного документу учасники екскурсії об'єднуються на добровільних засадах з числа учнів навчального закладу, що придатні до участі у подорожі за станом здоров'я. Кількість учасників становить 10-40 осіб, віком від 6 років. Організатор має обов'язково досягти 18-ти річного віку та вміти надавати першу до медичну допомогу у разі потреби. Якщо передбачений супровід екскурсовода чи гіда, що не є працівником закладу освіти, необхідно пересвідчитися у професійній компетенції та здатності надавати цікавий, змістовний матеріал відповідно до вікової категорії екскурсантів. Головне завдання організатора екскурсії відповідно до інструкції, це збереження життя та здоров'я учасників процесу. В умовах повномасштабної війни це особливо актуально, адже необхідно спланувати подорож, так щоб поряд завжди було укриття.

Після ознайомлення з нормативними документами слід визначитися з тематикою географічної екскурсії, це може бути ознайомлення з органічним світом, орієнтування на місцевості або виїзд до визначних культурних чи історичних місць.

Вчителю слід в першу чергу обрати тематику екскурсії, вибрати місце, розробити цікавий та безпечний маршрут, самому добре ознайомитися із локацією, визначити місця зупинок та відпочинку, скласти план екскурсії. Важливим також є підготовка учнів, що включає ознайомлення з темою та зацікавлення нею, адже має бути стійка мотивація для участі у подорожі. Повідомити учнів про необхідні речі, як то спорядження, зошити, ручки, відповідний одяг, індивідуальна аптечка (особливо за наявності специфічних захворювань, що передбачають прийом ліків чи алергічних реакцій). Вкрай важливим є проведення інструктажу з техніки безпеки, повідомлення маршруту, порядок дій під час повітряної тривоги чи погіршення стану здоров'я.

Сама екскурсія не полягає лише у відвідуванні певних місць, вона має включати діяльність учнів. Тому складається з трьох етапів: підготовка, проведення, підбиття підсумків [44, с. 8].

На етапі підготовки вчитель має надати теоретичний матеріал, ознайомити із метою та завданнями екскурсії. Наприклад, якщо це подорож до визначних місць та ознайомлення з місцевими ландшафтами, то вчитель має надати теоретичну інформацію про місце проведення екскурсії, які саме події там відбулися, як вони вплинули на історичний розвиток України, яке значення мали ландшафти для тих подій. Можливе також застосування самостійного пошуку інформації учнями, попереднє ознайомлення з місцем.

Під час екскурсії діти мають робити нотатки, де записувати моменти, що їх особливо зацікавили. Підмічати особливості географічного розміщення об'єкту, різноманітність ландшафту навколо. Саме для цього діти мають вже дещо орієнтуватися в місці проведення екскурсії, а також бути повідомленими про мету і завдання, мати необхідне приладдя. Такий підхід дозволить більше сконцентрувати їх увагу, адже вони мають конкретне завдання, тобто дослідження. Не є пасивними спостерігачами, а дослідниками. Але на даному етапі надзвичайно важливо, щоб вчитель чи екскурсовод подавав інформацію інформативно, але при цьому цікаво. Необхідно враховувати вік учасників, їх вподобання та можливості концентрації уваги. Доцільно слідкувати, щоб всі учні

були задіяні у процес, контролювати щоб кожен був присутній при розповіді, робив записи чи дослідження.

Після проведення екскурсії наступний етап, це підбиття підсумків. Він є важливим адже учні можуть продемонструвати свої знання та результати. Вони відчують важливість своєї діяльності. А також відновлять здобуті знання, поділяться враженнями, підіб'ють підсумки, здійснять рефлексію. Найкращим є створити структурований зміст екскурсії, розподілити між групами учнів завдання, а в кінці сформувавши єдиний звіт. Таким чином вчитель дозволить учням підготуватися в групах, але при цьому працювати на один результат, що в результаті об'єднає усіх учасників.

Про успішність проведення географічної екскурсії свідчать здобуті знання, отримані враження та вміння. Правильно організована та проведена екскурсія здатна значно підвищити мотивацію до вивчення географії, покращити стосунки в учнівському колективі, сприяти розвитку розуміння природи, історії та культури рідного краю. З огляду на це можна стверджувати, що екскурсія є надзвичайно важливим навчально-виховним інструментом [44, с. 9].

Проте далеко не завжди є можливість проведення повноцінної екскурсії з виїздом на певну локацію. Цьому на заваді можуть стати безпекові умови, як то відсутність укриттів чи ймовірність мінного забруднення території. Тоді найліпшим рішенням є проведення віртуальної екскурсії.

Віртуальна екскурсія (подорож) – це форма організації освітнього процесу за допомогою цифрових методів, передбачає демонстрацію реально існуючих об'єктів (парків, галерей, музеїв, пам'яток історії та культури). Вона має ряд переваг, як то застосування технологій (планшетів, смартфонів, комп'ютерів), що позитивно впливає на розвиток здібностей дітей у володінні технікою. Також до переваг можна віднести наочність, інтерактивність, дистанційність, можливість здійснення подорожі у зручний час, за різних погодних та безпекових умов [19, с. 240].

Віртуальна екскурсія як і звичайна має складатися з трьох етапів, тобто включає підготовку, проведення та підбиття підсумків. Перш за все вчитель має

знайти технічне забезпечення, якісне з'єднання з мережею Інтернет, а також цікаві локації в котрих передбачена можливість віртуальної екскурсії. За тематикою такі подорожі можуть бути оглядові (огляд кількох об'єктів, їх порівняння чи класифікація), тематичні (що розкриватимуть певну тему), природничі (ознайомлення з біологічними особливостями чи екологічною взаємодією видів), краєзнавчі (метаю може бути знайомство історичних, культурних та природних особливостей краю) та історико-культурні (екскурсії, що розкриватимуть історичні та культурні особливості України та вплив на них географічних особливостей території).

Важливо, щоб діти сприймали дану діяльність, як саме навчальну, а не лише розважальну. А тому доцільно поставити чітке завдання, контролювати перебіг екскурсії, допомогти учнями створити структурований звіт, прослідкувати, щоб всі учасники були активно залучені до процесу [17, с. 240].

Вагомим недоліком віртуальної екскурсії є те, що учні особисто не відвідують об'єкт, а тому можуть мати знижену мотивацію та сприймати як звичайний урок. Саме тому вчителю слід урізноманітнити діяльність. Можливим є застосування 3D та 2D моделей, різноманітні підсвічення та інтерактивні карти, що довозлять більше візуалізувати об'єкти, довше утримувати увагу та дати учнями можливість самостійно мандрувати локацією, обираючи шлях [29, с. 96].

Правильно організована та проконтрольована віртуальна екскурсія здатна значно підсилити здобуті знання на уроках географії, а також провести міжпредметні зв'язки з історією, біологією та навіть інформатикою. А тому матиме позитивний вплив на навчання та виховання здобувачів освіти. Віртуальну екскурсію безперечно необхідно застосовувати, як самостійну форму організації освітнього процесу або у поєднанні зі класичними екскурсіями, що дасть подвійний позитивний результат.

Отже, екскурсії являються важливою частиною вивчення шкільного курсу географії. Вони дозволяють урізноманітнити навчальний процес, зробити його більша захоплюючим та прикладним. Також екскурсії як форма освітнього процесу здатна підвищувати мотивацію до навчання, формувати нові навички та

вміння. Безперечною їх перевагою є ознайомлення підростаючого покоління з різноманітними туристичними локаціями України, що здатні підвищити обізнаність дітей про власну державу.

4.3. Проведення уроків із застосуванням туристичної тематики

Туризм складне культурне, соціальне та економічне явище, а тому його вивчення відбувається в середній та старшій школі. Первинне ознайомлення учнів з поняттям туризм та туристичні потоки здійснюється у 8 класі під час опанування теми «Механічний рух населення: причини і види міграцій, основні напрямки міграційних потоків у світі та Україні» [40, с. 56]. Де вчитель має змогу показати різноманітні види міграцій, в тому числі і туристичні, та їх вплив на суспільство країн світу і України.

Проте повноцінне вивчення відбувається в 9 класі під час засвоєння знань про третинний сектор господарства і теми 3 «Туризм», котра повністю присвячена дослідженню туристичної діяльності. Для демонстрації можливості проведення уроків із застосуванням туристичної тематики використаємо тему «Туризм в Україні. Особливості природних рекреаційних ресурсів. Об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні. Туристичні райони в Україні» [40 с. 73-74].

Розробка уроку

Тема: Туризм в Україні. Особливості природних рекреаційних ресурсів. Об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні. Туристичні райони в Україні

Мета:

- навчальна – сформувати в учнів уявлення про туризм в Україні, продемонструвати особливості природних рекреаційних ресурсів, ознайоми з об'єктами Світової природної спадщини ЮНЕСКО в Україні, дослідити туристичні райони України;
- розвивальна – розвивати пізнавальні здібності, здатність до аналізу теоретичної та картографічної інформації, формування самостійних висновків;
- виховна – виховувати патріотизм.

Обладнання: матеріали дослідження, підручники, карти, Інтернет-ресурси.

Тип уроку: формування навичок і вмінь.

Хід уроку

I. Перевірка домашнього завдання.

Вчитель: На минулому уроці ми з вами вже розпочали вивчати туризм.

Дайте відповідь на питання:

- 1) Як ви розумієте поняття «туризм»?
- 2) Чи можна вважати туризм складником національної економіки?

Відповідь обґрунтуйте.

- 3) Вкажіть чинники розвитку туризму в державі?
- 4) Які чинники розвитку туризму в Україні?
- 5) Що включає туристична інфраструктура?
- 6) Який вплив має розвиток туристичної інфраструктури для туризму в

Україні?

- 7) Чи вважаєте ви достатнім розвиток туристичної інфраструктури

України та свого регіону?

Відповіді учнів.

Вчитель: Розгляньте запропоновану схемку, де продемонстровано вплив туризму на світову економіку (рис. 4.1).

Рис. 4.1 Вплив туризму на світову економіку [73]

Як ви вважаєте чому туризм такий важливий компонент сучасного світу?

Відповіді учнів.

II. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів.

Вчитель: Вдома ви досить добре опрацювали матеріал і вже орієнтуєтесь в понятті «туризм». Сьогодні нашим завданням буде вивчити туристичну діяльність в Україні, з'ясуємо особливості природних рекреаційних ресурсів, ознайомимося з об'єктами Світової природної спадщини ЮНЕСКО на території України, а також розглянемо туристичні райони нашої держави.

Можливо вам вже відомо, що включають в себе природні ресурси та які об'єкти відносять до Світової спадщини ЮНЕСКО?

Відповіді учнів.

III. Вивчення нового матеріалу.

Вчитель: Розгляньте, будь ласка, карту галузі та види туризму в Україні (рис. 4.2). Які особливості ви можете відмітити?

Рис. 4.2 Галузі та види туризму в Україні [73]

Відповіді учнів.

Вчитель: Як ви правильно підмітили в Україні розвинені всі галузі та види туризму, що і в світі. Наша держава може бути досить успішна в туристичній галузі. Сприяє цьому наша унікальна природа. Відкрийте фізичну карту та карту ландшафтів України у ваших атласах та уважно їх розгляньте. Вашим завданням є знайти, які природні особливості України є можливим використати для розвитку туристичної галузі.

Відповіді учнів.

Вчитель: Ви чудово впоралися із завданнями та знайшли природні об'єкти, котрі можна успішно використати для розвитку туризму. Адже, природа це вагомий магніт для туристів.

Але не лише природні об'єкти приваблюють відвідувачів, адже серед видів туризму ви бачили міський та культурний. І ви вже правильно зрозуміли, вагоме значення мають і культурні пам'ятки. На території України їх досить багато, адже Україні має довгу історію та багату культуру. Багато із цих пам'яток занесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Це означає, що вони дуже унікальні та особливі. Зараз я пропоную з ними познайомитися, а для цього перейдіть за посиланням на інтерактивну карту <https://whattoseeinukraine.blogspot.com/2020/08/blog-post.html> [75] Як ви можете помітити багато їх розташовано на заході нашої держави та віднесені навіть природні об'єкти, як то праліси Українських Карпат.

IV. Самостійне застосування учнями отриманих знань.

Вчитель: Тепер ви вже справжні туристичні професіонали, а це означає, що зможете самостійно виконати завдання. А для цього вам необхідно відкрити карту рекреаційно-туристичне районування України (рис. 4.3).

Рис. 4.3 Рекреаційно-туристичне районування України [26, с. 181]

На даній карті ви бачите, що виділяють 5 районів. Вашим завданням є поділитися на 5 груп та охарактеризувати район за таким планом:

- 1) Назва рекреаційно-туристичного району;
- 2) Області України, що входять до рекреаційно-туристичного району;

- 3) Природні особливості району;
- 4) Історико-культурні особливості району;
- 5) наявність на території району об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО;
- 6) Розвиток туристичної інфраструктури;
- 7) Рівень розвитку туризму та його вплив на життя населення;
- 8) Вплив повномасштабної війни та туризм в районі;
- 9) Причини наявного рівня розвитку туризму в рекреаційно-туристичному районі.
- 10) Ваші рекомендації щодо поліпшення рівня розвитку туризму в регіоні

Учні діляться на групи за власним бажанням, використовують атласи, підручники та Інтернет-ресурси і таким чином проводять самостійне дослідження.

Після завершення роботи демонструють результати, діляться враженнями, висувають власні рекомендації щодо покращення рівня туристичної галузі в Україні.

V. Підсумок уроку.

Вчитель: Ви сьогодні дуже добре попрацювали. Тому давайте разом підсумуємо відповіді на питання:

- 1) Як ви вважаєте чи достатній розвиток туризму в Україні?
- 2) Які перешкоди та можливості ви бачите для туризму в Україні?
- 3) Які об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні вам найбільше сподобалися?
- 4) На вашу думку, необхідне розширення списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО? Який об'єкт ви б туди віднесли?
- 5) Який туристичний район України є найбільш успішним? Чому?

VI. Повідомлення домашнього завдання.

Домашнє завдання:

- 1) Опрацювати § 42 підручника [41, с. 177-181];

- 2) Нанести на контурну карту межі рекреаційно-туристичних районів України та об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО.

Запонований урок із застосуванням туристичної тематики доволить учням поглибити знання отримані на попередніх заняттях. А також з використанням візуального матеріалу більш цікаво дізнатися про туризм в Україні. На нашу думку, особливим здобутком застосування даної розробки може бути використання різних джерел інформації, що краще підтримує сталість уваги учнів. Крім того, робота в групах, особливо у підлітковому періоді, здатна згуртовувати колектив, розвивати комунікативні та лідерські якості підростаючого покоління.

Вивчення туристичної діяльності продовжується в старших класах школи. В 10 класі опановується курс, що повністю стосується регіонів світу. А тому туризм розглядається при вивченні третинного сектору певного регіону та країн, що до нього входить. На нашу думку, в старшій школі туризм найбільш доцільно вивчати через проєктну діяльність, адже це дозволяє учням самостійно шукати інформацію, аналізувати її та формувати висновки. Дані навички будуть корисними в подальшому житті або під час навчання у вищих навчальних закладах. Можливі теми проєктів із застосуванням туристичної тематики в 10 класі:

- 1) Туристичні магніти Європи: секрет успіху та причини конкурентності;
- 2) Унікальність та різноманіття туристичних послуг Азії;
- 3) Національні парки Австралії як об'єкти міжнародного туризму;
- 4) Країни Океанії – регіон екзотичного туризму;
- 5) Вплив туризму на розвиток країн Карибського басейну;
- 6) Туристична унікальність Північної Америки;
- 7) Не тільки сафари: особливості розвитку туризму в Африці [39, с. 3-17].

Учні можуть виконувати проєкти як самостійно, так і групами чи парами. Вчителю важливо запропонувати структуру дослідження та методи демонстрації результатів. Але при цьому надати достанню свободу для самовираження, що дозволить учням проявити свої здібності, таланти та креативне мислення.

В 11 класі вивчається курс географії «Географічний простір Землі», де здійснюється структуризація знань отриманих за попередні роки навчання [39, с. 17]. Туризм вивчається, як частина глобальної економіки, тому доцільно саме продемонструвати вплив туризму на ринок праці, вартість послуг, розвиток інфраструктури. Важливим є показати невід'ємність туризму від решти складових світової економіки. Тому доцільне застосування статистичної інформації України та різних міжнародних організації [39, с. 23]. Можливим є запропонувати учням самостійно розробити графіки, діаграми, карти та проаналізувати їх. На останньому році навчання доцільнішим є давати учням більше свободи під час опанування тем, адже вони мають остаточно навчитися вчитися самостійно, вчитель при цьому контролює та направляє процес, але основна ініціатива та дослідницька робота має йти саме від здобувача освіти. Тому варто використовувати проєктну роботу, підготовку рефератів, презентацій.

Отже, програмовий матеріал шкільної дисципліни географія має багато тем та можливостей для демонстрації учням туристичної тематики і загалом туризму, як явища. Для якісного засвоєння учнями знань необхідний підбір цікавих матеріалів, що будуть візуалізованими, інтерактивними. Також слід враховувати вікові особливості, здатності до концентрації уваги та мотивованості до навчання.

Висновки до розділу 4

Український туризм має потужний освітній потенціал, здатний відігравати важливу роль у формуванні гармонійно розвиненої, свідомої та патріотичної особистості. Залучення дітей та молоді до туристичної діяльності не лише сприяє пізнанню рідної країни, а й позитивно впливає на фізичне та психоемоційне здоров'я. Особливої актуальності набуває питання створення умов для участі у туристичних програмах дітей, які перебувають за кордоном, це може стати ефективним інструментом їхнього повернення, соціалізації та інтеграції в українське суспільство. Комплексний підхід до використання туристичних можливостей у виховному процесі сприятиме популяризації туризму серед молоді, активному розвитку підростаючого покоління та зміцненню національної ідентичності.

Інтеграція туризму в освітній процес значно підвищує зацікавленість учнів у навчанні, сприяє формуванню нових практичних навичок і розширює світогляд. Такі форми роботи дають змогу наочно ознайомити дітей з культурними, природними та історичними об'єктами України, поглибити знання про власну державу, її регіони та особливості. Подорожі та навчальні візити стають для школярів не просто джерелом нової інформації, а емоційно насиченим досвідом, який формує ціннісні орієнтири, любов до рідного краю та мотивацію до подальшого пізнання.

Шкільний курс географії має значний потенціал для включення тем, пов'язаних із туризмом, формуванню у школярів цілісного уявлення про нього як суспільне, економічне й культурне явище. Щоб забезпечити якісне засвоєння знань, важливо використовувати сучасні підходи до викладання. Застосовувати інтерактивні, візуалізовані матеріали, карти, відео презентації, інтерактивні мапи, цифрові тури тощо. Необхідно враховувати вікові особливості учнів, рівень їхньої уваги, пізнавальні потреби та зацікавленість. Такий підхід дозволяє перетворити навчання на захопливу подорож, яка одночасно формує знання, навички та позитивне ставлення до туризму як важливого суспільного явища.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження нами були сформовані наступні висновки:

1) Україні необхідно перейняти ефективні практики у сфері туризму зарубіжних країн. Проте доцільно адаптувати ці напрацювання до національного контексту, враховуючи наявні виклики та особливості, що дозволить забезпечити сталий розвиток українського туризму навіть у період війни та в післявоєнний час.

2) Туристичні маршрути здатні об'єднувати націю, виховувати патріотизм, підвищувати рівень освіченості та загальної ерудиції громадян щодо власного краю. Через військові дії та окупацію частини території України окремі туристичні маршрути просто перестали існувати, більшість же змушені адаптуватися до умов і можливостей, які склалися.

3) Війна завдала серйозної шкоди туристичній інфраструктурі України. Поряд із загальною нестабільністю в безпековій, військовій та політичній сферах, створюються вкрай несприятливі умови для функціонування та розвитку туристичної галузі. Повернення до довоєнного рівня туристичної активності можливе лише за умови переможного завершення війни, відновлення стабільності, модернізації туристичної інфраструктури та активного залучення як внутрішніх, так і міжнародних інвесторів.

4) Під впливом війни змінюється географія туристичних поїздок. Наразі основна маса туристів зосереджується переважно в західній частині України. Південні області, попри складнощі, зберігають свій туристичний потенціал, однак його реалізація значною мірою залежить від рівня безпеки. Східні та північні регіони тимчасово залишилися поза увагою туристів через активні бойові дії, що негативно позначається на розвитку місцевих маршрутів і не дозволяє відновити докризовий рівень туристичних потоків або створити нові туристичні продукти.

5) Туристичні ініціативи демонструють стійкість та адаптивність українського туристичного сектору, сприяючи розвитку внутрішнього туризму

та підтримці місцевих громад під час повномасштабної війни. У післявоєнний період ключовим завданням стане не лише відновлення туристичної активності на традиційних маршрутах, а й розвиток нових напрямків, здатних стимулювати економічне зростання та культурне піднесення країни.

6) Туристична активність позитивно впливає на збереження культурної спадщини України. Багато культурних об'єктів стали символами стійкості народу і туристична активність на їхній основі дозволяє поширювати цю символіку світом. Збереження спадщини через туризм допомагає не лише зберегти минуле, але плекати майбутнє.

7) Розвиток туризму може стати важливим чинником економічної підтримки регіонів шляхом створення нових підприємств, відкриття робочих місць, покращення інфраструктури й благоустрою територій, забезпечення надходження іноземної валюти.

8) Туристичний продукт патріотичного спрямування в сучасній Україні формує національну свідомість громадян через пізнання історії, культури та традицій. Патріотичний туризм зменшує інформаційний вплив ворожої пропаганди, формуючи критичне мислення. Туристичний продукт з патріотичним акцентом є інструментом національного спротиву та зцілення суспільства в умовах війни.

9) Український туризм володіє значним освітнім потенціалом, здатним сприяти формуванню гармонійно розвиненої особистості та справжнього патріота України. Комплексне використання туристичних можливостей допомагатиме популяризації туризму, розвитку підростаючого покоління та формуванню в нього національної свідомості.

10) Туризм та екскурсії як форма освітнього процесу здатна підвищувати мотивацію до навчання, формувати нові навички та вміння. Безперечною їх перевагою є ознайомлення підростаючого покоління з різноманітними туристичними локаціями України, що здатні покращувати обізнаність дітей про власну державу.

11) Програмовий матеріал шкільної дисципліни географія має багато тем та можливостей для демонстрації учням туристичної тематики й туризму, як явища. Для якісного засвоєння учнями знань необхідний підбір цікавих матеріалів, що будуть візуалізованими, інтерактивними. Також слід враховувати вікові особливості, здатності до концентрації уваги та мотивованості до навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова С. А., Богдан Н.М., Нохріна Л.А. Детермінанти розвитку туризму: колект. моногр. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 159 с.
2. Аналіз динаміки податкових надходжень від тургалузі по областях за 9 місяців (2021-2024 pp) URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/turistichna-statistika-podatkovi-nadhodzhennya-vid-turgaluzi-po-regionah> (дата звернення: 21.02.2025)
3. Ахмедова О.О. Збереження туристичної культурної спадщини України: державно-управлінський аспект. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. Випуск 3, 2022 С. 26-30
4. Балабаниць А.В. Туризм і війна: глобальний вплив і сценарії туристичного майбутнього. Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XXV підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред. М.В. Трофименка. Київ: МДУ, 2023. С. 356-361
5. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреалогії та рекреаційної географії. К.: Вид-во «Палитра», 1998. 130 с.
6. Богданова Ж.А. Поняття та види туристичної діяльності в Україні. Вісник ЖДТУ. Сер.: Економічні науки. 2009. № 4 (50). С. 194-197.
7. Бордун. О., Шевчук В., Монастирський В., Лучка О. Втрати та напрямки порятунку туристичного бізнесу України в умовах війни. Вісник Львівського університету. Серія економічна. 2022. Випуск 62. С. 178–196
8. Бугрій В.С. Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина ХХ-початок ХХІ ст.): монографія. Суми: Вид-во «МакДен», 2011. 340 с.
9. Будинки зруйновані війною. UNITED24. URL: <https://u24.gov.ua/uk/rebuild> (дата звернення: 26.03.2025)
10. Бюджет на відновлення культурних пам'яток України. Київська школа економіки. URL:<https://www.kmu.gov.ua/searchresult?key=%D0%B1%D1%8E%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%82+2024> (дата звернення: 20.04.2025)

11. Відновлення річкового туризму: до Канева запустили першу легендарну «Ракету». Державне агентство розвитку туризму. URL:<https://www.tourism.gov.ua/blog/vidnovlennya-richkovogo-turizmu-do-kaneva-zapustili-pershu-legendarnu-raketu> (дата звернення: 20.03.2025)

12. Військово-патріотичні табори України URL:https://childcamp.com.ua/ua/camp?prop_voeno-patrioticheskiy=y (дата звернення: 25.03.2025)

13. Голова ДАРТ взяла участь у відкритті першого в Україні ознакованого маршруту Greenways «Полтава - Опішня». URL:<https://www.tourism.gov.ua/blog/golova-dart-vzyala-uchast-u-vidkritti-pershogo-v-ukrayini-oznakovanogo-marshrutu-greenways-poltava-opishnya> (дата звернення: 20.03.2025)

14. Гордієнко К.Д. Економічний тлумачний словник. Понятійна база законодавства України у сфері економіки. Вид. 2-ге, [перероб. та доп.]. К.: Вид-во КНТ, 2007. 360 с.

15. Джинджоян В.В., Горожанкіна Н.А., Бойко З.В. Основи туризмознавства. К: Каравелла, 2022. 231 с

16. Дослідження внутрішнього туристичного ринку. Державне агентство розвитку туризму. URL: https://cdn.prod.website-files.com/5fe0d678b18d7e19e32c3389/6672a6a3197929f942840220_%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B2%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%80%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D1%83.pdf (дата звернення: 25.04.2025)

17. Дробін А.А. Віртуальна екскурсія як форма організації освітнього процесу природничої дисципліни: методичні рекомендації. Інформаційно-комунікаційні технології в освіті. Випуск 46. 2022. С. 239-243

18. Закон України «Про охорону археологічної спадщини». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 26, ст.361. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> (дата звернення: 20.04.2025)
19. Закон України «Про охорону культурної спадщини». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, ст.333. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 20.04.2025)
20. Закон України «Про туризм». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 31, ст.241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.03.2025)
21. Захарін С. Роль туризму у справі збереження та популяризації об'єктів національної культурної спадщини. Актуальні питання національної культурної спадщини. №3 2020 С. 55-71
22. Захоплюючі тури: мілітарні тури URL: <https://wondersholidays.com/uk/holiday/militari-tury-ua/> (дата звернення: 25.03.2025)
23. Звіт про прямі збитки інфраструктури, непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України, та попередня оцінка потреб України у фінансуванні відновлення. 2022. URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay/> (дата звернення: 19.03.2025)
24. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#Text> (дата звернення: 25.03.2025)
25. Італія виділила 500 тис. євро на відновлення собору в Одесі URL:<https://suspilne.media/odesa/710688-italia-vidilila-500-tis-evro-na-vidnovlenna-soboru-v-odesi/> (дата звернення: 20.04.2025)

26. Карта об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні URL: <https://whattoseeinukraine.blogspot.com/2020/08/blog-post.html> (дата звернення: 30.04.2025).
27. Ключові статистичні дані туризму. Туризм ООН. URL: <https://www.unwto.org/tourism-statistics/key-tourism-statistics> (дата звернення: 25.03.2025)
28. Коваленко О.В. Використання віртуальних екскурсій як сучасних форм організації навчального процесу. Інноваційна педагогіка. Випуск 9. Т. 1 2019. С. 94-97
29. Костриця М.Ю. Туристсько-краєзнавча робота в ш школі: Посібник для учителів. К: Вища школа, 1985. 128 с.
30. Костриця М.Ю., Обозний В.В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. К: Вища школа, 1994. 223 с.
31. Кращі туристичні села. Державне агентство розвитку туризму. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-predstavlyaie-pyat-ukrayinskih-sil-yaki-mozhut-uviyti-do-merezhi-oon-turizm-krashchi-turistichni-sela> (дата звернення: 20.03.2025)
32. Крупа І.П. Проблеми збереження культурної спадщини: зарубіжний досвід. Scientific practice: modern and classical research methods. Volume 3 February 26, 2021, Boston, USA P. 151-155
33. Кулиняк І.Я., Дзюба А.В., Стрілецька О.В. Сутність понять «туризм» та «подорож» Науковий вісник НЛТУ України. 2011. Вип. 21.3 С. 355-360
34. Лебідь С.Г., Сербулова Н.А. Сталий екологічний туризм: сутність та перспективи розвитку в Миколаївській області. Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер.: Екологія. 2010. Вип. 119. С. 69-73.
35. Любіцева О.О. Методика розробки турів Навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 104 с.

36. Мальська М.П., Худо В.В., Цибулих В.І. Основи туристичного бізнесу : навч. Посібн. К.: Центр навч. літ-ри, 2004. 272 с.
37. Маршрути пам'яті. Державне агентство розвитку туризму. URL: https://cdn.prod.website-files.com/5fe0d678b18d7e19e32c3389/67614d9b37ee7f274609e605_marshrouts.pdf (дата звернення: 25.03.2025)
38. Методичні рекомендації з питань формування безбар'єрності в туризмі. URL: https://drive.google.com/file/d/1sGn4DpjrSjohyq1n8v_AyxSQdlCtzm7k/view (дата звернення: 25.02.2025)
39. Навчальна програма з географії (рівень стандарту) 10-11 клас. Київ, 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 30.04.2025).
40. Навчальна програма з географії 5-9 клас. Київ, 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas> (дата звернення: 30.04.2025).
навчальний посібник. Київ: Видавець ФО-П Піча Ю.В., 2022. 246 с.
41. Надтока О.Ф., Топузов О.М. Географія: підр. Для 9 кл. загальносвіт. навч. закл.. К.: УОВЦ «Оріон», 2017. 208 с.
42. Національний природний парк «Синевир». URL: <https://synevyr-park.in.ua/> (дата звернення: 25.03.2025)
43. Національні природні парки України. URL: <https://www.nationalparks.in.ua/pryrodni-parky/> (дата звернення: 25.04.2025)
44. Непша О.В., Яровой Д.В. Особливості організації та проведення географічних екскурсій. Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького. Актуальні наукові дослідження в сучасному світі. Випуск 7 (27). С. 6-10
45. Об'єкти занесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО на території України. ЮНЕСКО. URL: <https://whc.unesco.org/en/statesparties/ua> (дата звернення: 20.03.2025)

46. Опитування Державне агентство розвитку туризму України щодо стану фізичної доступності засобів розміщення у регіонах України. URL:<https://drive.google.com/file/d/1oNpD5Y4dICvtYbpF099tmoJN0aPS24Ak/view> (дата звернення: 19.02.2025)

47. Орієнтовні списки об'єктів-кандидатів на включення до Світової спадщини ЮНЕСКО на території України. ЮНЕСКО. URL:<https://whc.unesco.org/en/tentativelists/?action=listtentative&state=ua&order=states> (дата звернення: 20.03.2025)

48. Пазелюк В.С., Федоренко В.К. Туризмологія: концептуальні засади теорії туризму: монографія. Київ: Академія, 2013. 368 с.

49. Пахота Н., Ткаченко О. Сучасні тенденції розвитку туризму в умовах війни в Україні. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22 листопада 2023 року). Київ: ДУІТ, ХНУРЕ, МНТУ. 2023. С. 424-427

50. Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів. України / Наук. ред. Руденко Л.Г. К.: Інститут географії НАН України, 2012. 208 с.

51. Пошкоджені культурні пам'ятки в Україні перевірені ЮНЕСКО. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco?hub=66116> (дата звернення: 19.02.2025)

52. Прокопчук В.С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / наук. ред. П.Т. Тронько; МОН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. К.; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010. 240 с.

53. Результати онлайн-опитування щодо подорожей Україною під час війни. Державне агентство розвитку туризму України. URL: https://cdn.prod.website-files.com/5fe0d678b18d7e19e32c3389/6672a6a3197929f942840220_%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B2%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%80%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE

%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D1%83.pdf (дата звернення: 19.03.2025)

54. Рекомендації щодо відвідування маршрутів пам'яті російсько-української війни. Державне агентство розвитку туризму. URL: https://cdn.prod.website-files.com/5fe0d678b18d7e19e32c3389/676ebb601cf654b30b119ea4_memories-places.pdf (дата звернення: 10.03.2025)

55. Розвиток внутрішнього туризму: як регіони України приваблюють гостей. Державне агентство розвитку туризму. URL: <https://fgritb.knukim.edu.ua/home/news/rozvytok-vnutrishnoho-turyzmu-iak-rehionu-ukrainy-pryvabliuiut-hostei.html> (дата звернення: 20.03.2025)

56. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 томах. К: Наукова думка, 1973. Т.1. 531 с.

57. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності : підручник / за заг. ред. В.Ф. Орлова. К.: Вид-во «Грамота», 2006. 264 с.

58. Статистичні дані туризму в Україні, Київ, 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/tur.htm (дата звернення: 25.03.2025)

59. Статистичні дані туризму в Україні, Київ, 2025. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/tur.htm (дата звернення: 25.04.2025)

60. Тонкошкур М. В., Абрамов В.В. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Організація туризму» (Основи туризмознавства). Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2020. 56 с.

61. Тури про видатних українців. URL: <https://kraina-ua.com/ua/tours/tours-ukraine/turi-pro-vidatnih-ukraintsiv?p=1> (дата звернення: 20.03.2025)

62. Тури та екскурсії по Україні. URL: <https://kiyavia.com/ekskursii-po-ukraini>

63. Туристична статистика: податкові надходження від тургалузі по регіонах URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/turistichna-statistika-podatkovi-nadhodzhennya-vid-turgaluzi-po-regionah-2> (дата звернення: 20.03.2025)
64. Туристичний збір за 01.01.-01.05.2022 року в Україні URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/turzbir-v-ukrayini-za-pershi-chotiri-misyaci-2022-roku-zris-na-65> (дата звернення: 25.03.2025)
65. Туристичний маршрут «Секретний об'єкт «Скеля» і ставка Гімлера» URL: <https://wondersholidays.com/uk/wonders/sekretniy-obekt-skelya-stavka-gimmlera/> (дата звернення: 25.03.2025)
66. Туристичні магніти. Державне агенство розвитку туризму України URL: <https://drive.google.com/file/d/13hwxD-IkXjhoCZBFMyFy9DQsFX5DRCZP/view> (дата звернення: 20.03.2025)
67. Уварова Г.Ш., Ландишева Є. Туристично-краєзнавчі маршрути Україною. К: Знання, 2019. С. 120-136
68. Українська скаутська організація «Пласт» <https://www.plast.org.ua/about/> (дата звернення: 27.03.2025)
69. Українські центри національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді URL: <https://udcnpvctum.kyiv.ua/> (дата звернення: 25.03.2025)
70. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні. Вибрані педагогічні твори в 2-х томах. К: Віхола. С. 64-169.
71. Фалько Є.А., Матейчук В.В. Перспективи використання об'єктів культурної спадщини у розвитку міжнародного туризму. Інфраструктура ринку. Випуск 70, 2023 С. 209-215
72. Фестовець О.О. Туризм в Україні в умовах воєнного стану. Development of management and entrepreneurship methods on transport, No 3 (80), 2022. P. 87-97
73. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Навчально-науковий інститут «Каразінський інститут міжнародних відносин та туристичного бізнесу» URL: <https://international-relations->

tourism.karazin.ua/academics/osvitni_proghramy/bakalavrat_TB.html (дата звернення: 30.04.2025).

74. Хоминець П. А. Збереження культурної спадщини країни в умовах активізації туристичної діяльності: диплом. робота за освіт.-кваліф. рівнем "магістр": спец. 8.03050301. Міжнародна економіка. Івано-Франківськ , 2012. 123 с.

75. Центри національно-патріотичного виховання в Україні URL: <https://mva.gov.ua/veteranam/tsentri-natsionalno-patriotichnogo-vihovannya-v-ukraini> (дата звернення: 25.03.2025)

76. Цопа Н.В. Менеджмент міжнародного туризму (на прикладі Автономної Республіки Крим): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.06.02. Донецький державний університет економіки і торгівлі ім. М.І. Туган-Барановського. Донецьк, 2002. 22 с.